

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**MUHAMMED FERİD VECDÎ'DE NÜBÜVVETİN BİLİMSEL
TEMELLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yakup ÇALIŞKAN

**TEMMUZ-2021
GÜMÜŞÜŞHANE**

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**MUHAMMED FERİD VECDÎ'DE NÜBÜVVETİN BİLİMSEL
TEMELLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yakup ÇALIŞKAN

TEMMUZ-2021

GÜMÜŞHANE

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**MUHAMMED FERİD VECDÎ'DE NÜBÜVVETİN BİLİMSEL
TEMELLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yakup ÇALIŞKAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AYDIN

TEMMUZ-2021

GÜMÜŞHANE

BİLDİRİM

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “Muhammed Ferid Vecdî’de Nübüvvetin Bilimsel Temellendirilmesi” isimli bu çalışmanın, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve alıntı yaptığım tüm çalışmaların kaynakçada yer aldığını taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

02.07.2021

.....

Yakup ÇALIŞKAN

ÖNSÖZ

İslam'ın doğuşu ve geniş alanlara yayılması ile beraber ortaya çıkan kelim ilmi, kendine has bir ilim olmuştur. Sonrasında tercüme faaliyetleri ile birlikte felsefe ve mantık ilimleriyle temas kurarak gelişim göstermiştir. İslam'ın doğuşu ile beraber 19. yüzyıla kadarki asırlarda kelim ilmi iki döneme ayrılmıştır. Bunlardan birincisi İmam Mâtürîdî, İmam Eş'arî ve Bakıllânî gibi âlimlerin oluşturduğu mütekaddimûn dönemidir. İkincisi ise Gazzâlî ve Neseî ile başlayan, Râzî ve Teftâzânî gibi pek çok âlimle devam eden müteahhirûn dönemidir.

19. yüzyıla gelindiğinde kelim ilminde bir yenilik arayışına girilmiştir. Bu yenilik arayışına başlanmasının sebeplerinden biri ise önceki dönemlerde telif edilmiş eserlerin artık günümüzdeki problemlere çözüm üretememesidir. Yenilenme sürecinden ve arayışlardan dolayı bu dönem âlimleri bu sürece “yeni ilm-i kelim” adını vermişlerdir. Yeni ilmi kelim döneminin başlangıcını Abdüllatif el-Harputî temsil etmektedir. Harputî ile beraber yeni ilmi kelim anlayışını savunan İzmirli İsmail Hakkı, Seyit Ahmet Han ve Muhammed İkbal gibi pek çok âlim bulunmaktadır.

İşte bu “yeni ilm-i kelim” anlayışını savunan âlimlerden birisi de Mısırlı Muhammed Ferid Vecdî'dir. Bu bağlamda yeni ilmi kelim anlayışıyla ilgili okumalarımızda Ferid Vecdî'nin konulara yaklaşım tarzı dikkatimizi çekmiştir. Kendisinin konulara bilimsel bir tarzda çözüm üretme gayretine şahit olduk. Bu sebeple araştırılmaya ihtiyaç duyulduğunu fark ettik ve Vecdî'de “nübüvvet” konusunu yüksek lisans tez konusu olarak belirledik.

Ferid Vecdî'nin eserleri taranarak bu konuya dair yer verdiği bölümleri incelemeye çalıştık. Zira Vecdî'nin yeni ilm-i kelama dair müstakil bir eseri bulunmadığından, nübüvvet konusunu müstakil bir başlık altında incelememiştir. Dolayısıyla müellifin bu konuyu işlediği tüm eserlerini taramaya gayret gösterdik.

Bununla birlikte Ferid Vecdî'yi yakından ilgilendiren Mustafa Sabri Efendi'yi de tezimize dâhil ettik. Çünkü taradığımız kaynaklarda Vecdî'ye yöneltilen eleştirilerin başını Mustafa Sabri'nin çektiğini gördük.

Bu çalışmamızın amacı Muhammed Ferid Vecdî'nin nübüvvet konusuna nasıl yaklaştığını ortaya koymaktır. Nübüvvet konusunu ele alırken kullandığı delillerin neler olduğunu belirlemektir. Devamında ise kendisine sunulan eleştirilere de yer verilmiştir.

“Muhammed Ferid Vecdî’de Nübüvvetin Bilimsel Temellendirilmesi” başlığı çerçevesinde ortaya koymaya çalıştığımız bu tez, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Vecdî’nin nübüvvete yaklaşım tarzını delilleriyle beraber ele alırken, ikinci bölümde ise kendisine sunulan eleştirileri anlatmaya gayret gösterdik.

Çalışmamızda faydalandığımız kaynaklara değinmek gerekirse, Ferid Vecdî’nin nübüvvet konusuna değindiği tüm kaynakları taramaya gayret gösterdik. Bununla birlikte kendisine eleştirilerini yönelten Mustafa Sabri Efendi’nin de bu konuyla alakalı düşüncelerine temas ettik.

Bu vesileyle gerek konunun seçilmesinde ve gerekse tez süreci boyunca benden katkılarını ve deneyimlerini esirgemeyen değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Aydın hocama, tezin muhtevası ile alakalı yardımlarını esirgemeyen Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. İsmail Bulut ve Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. İbrahim Bayram hocalarıma ve son olarak yüksek lisans serüvenine beraber başladığımız Talat Öz hocama katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Gümüşhane-2021
Yakup ÇALIŞKAN

ÖZET

ÇALIŞKAN, Yakup, Muhammed Ferid Vecdî’de Nübüvvetin Bilimsel Temellendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021, (XII-102)

Muhammed Ferid Vecdî, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış Mısırlı bir ilim adamıdır. Gerek dini, gerekse de beşeri alanda çalışmaları bulunan Vecdî, Tefsir, Kelam, Felsefe ve Edebi alanlarda pek çok eser telif etmiştir. Bununla beraber hacimli bir ansiklopedik esere de sahiptir. Dolayısıyla Vecdî’nin pek çok alanda donanımlı bir ilim adamı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca önemli bir edebi kişiliğe sahip olan Vecdî, el-Ezher dergisinde pek çok yazı kaleme almıştır.

Bu Çalışmamızda Ferid Vecdî’yi ele almamızdaki neden, fikirlerinin pek çok âlimden farklı olmasıdır. Zira onun düşüncelerinin temelinde Batı’da aldığı eğitim yatmaktadır. O Batı’da elde ettiği düşünceleri İslâmî kimliğe aykırı olmayacak şekilde öne sürmeye çalışmıştır. Konu olarak nübüvveti seçmemizdeki amaç; son dönem âlimlerinden olan Vecdî’nin nübüvvet konusuna ne gibi yenilikler kattığını ortaya koymaktır. Çünkü Vecdî de “Yeni İlm-i Kelâm” anlayışını savunan âlimlerden birisidir. Müellifimizin bu konuda bilimsel temellendirmeye gitmesindeki neden ise aklın bu gibi konuları daha kolay bir şekilde kabul etmesini sağlamasıdır.

Son olarak bu çalışmayı nesnel bir bakış açısıyla ele almaya gayret ettik. Ferid Vecdî’nin nübüvvet konusu özelindeki görüşlerinin tutarlı olup olmadığını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ferid Vecdî, Mustafa Sabri, Nübüvvet, Mucize

ABSTRACT

ÇALIŞKAN, Yakup, Scientific Justification of Prophethood in Muhammed Ferid Vecdî, Master Thesis, 2021, (XII-10)

Muhammed Ferid Vecdî, XIX. the end of the century and the XX. He is an Egyptian scientist who lived at the beginning of the century. He has authored many works in the fields of Vecdî, Tafsir, Kalam, Philosophy and Literature, who have both religious and human studies. However, it also has a voluminous encyclopedic work. Therefore, we can say that Vecdî is a well-equipped scientist in many fields. He also wrote many articles in Vecdî al-Azhar magazine, who had an important literary personality.

The reason why we deal with Ferid Vecdi in this study is that his ideas are different from many scholars. Because the basis of his thoughts is the education he received in the West. He tried to put forward the ideas he obtained in the West in a way that would not contradict the Islamic identity. The purpose of choosing prophethood as a subject; The aim of this study is to reveal what kind of innovations Vecdi, who is one of the last period scholars, has added to the subject of prophecy. Because Vecdi is one of the scholars who defend the understanding of “New Science of Kalam”. The reason why our author goes on a scientific basis on this issue is that it enables the mind to accept such issues more easily.

Finally, we tried to handle this study from an objective point of view. We tried to reveal whether Ferid Vecdî's views on the subject of prophethood are consistent or not.

Key Words: Kalam, Ferid Vecdî, Mustafa Sabri, Prophethood, Miracle

İÇİNDEKİLER

DIŞ KAPAK

İÇ KAPAK

KABUL VE ONAY ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.II

BİLDİRİM IIV

ÖNSÖZ..... V

ÖZET VII

ABSTRACT VIII

İÇİNDEKİLER..... IX

KISALTMALAR XII

GİRİŞ 1-14

A. FERİD VECDÎ’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE DÖNEMİN
ATMOSFERİNE GENEL BİR BAKIŞ 1

A.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği 1

A.2. Eserleri..... 2

A.2.1.1. el-Hadîkatü’l-Fikriyye Fi İsbati Vucudillahi Bi’l-Berahimi’t-Tâbiyye 3

A.2.1.3. el-Medeniyye ve’l-İslâm..... 4

A.2.1.4. el-İslâm Dînü’l-Hidâye ve’l-İslâh 4

A.2.1.5. el-Mer’etü’l-Müslime 4

A.2.1.6. Nakdü Kitâbi Fi’ş-Şi’ri’l-Câhilî..... 5

A.2.1.7. es-Sîretü’l-Muhammediyye-Tahte Davi’l-İlmi ve’l-Felsefe- 5

A.2.1.8. Sefirü’l-İslâm İlâ Sâ’iri’l-Akvâm..... 5

A.2.1.9. Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Karnî’l-‘İşrîn 5

A.2.1.10. Min Meâlimu’l-İslâmiyye 6

A.2.2. Diğer Eserleri..... 6

A.3. Ferid Vecdî’nin Yaşadığı Dönemde Mısır’da Sosyal, Siyasi ve Kültürel Ortam..... 6

A.3.1. Mısır’da Hâkim Olan Siyasi Akımlar 7

A.4. Türkiye’de Sosyo-Kültürel ve Düşünsel Ortam 8

A.4.1. Dönemin Sosyo-Kültürel Ortamı..... 8

A.4.2. Dönemin Düşünsel Ortamı 9

B. NÜBÜVVETİN TARTIŞILMA SEBEBİ 11

B.1. Deizm.....	12
B.2. Materyalizm	12
B.3. Pozitivizm	13

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUHAMMED FERİD VECDÎ'NİN GÖRÜŞLERİ	15-54
1.1. Kelâmî Görüşleri.....	15
1.2. Nübüvvet	16
1.3. Toplumsal ya da Bireysel Bakımdan Nübüvvetin Gerekliliği.....	17
1.4. Nübüvvet ve Vahyin İspatı.....	26
1.4.1. Nübüvveti Bilimsel Temellendirmesi	26
1.5. Vahiy	29
1.5.1. Peygamberliği Bilimsel Temellendirmenin Başlıca Referansları	30
1.6.1.1. İlham.....	30
1.6.1.2. Dâhilik	33
1.6.1.3. Hipnoz ve Manyetizma.....	35
1.6. Vecdî'nin Mucize Anlayışı.....	42
1.7. Nübüvvet-Medeniyet Münasebeti.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED FERİD VECDÎ'YE ÇAĞDAŞ ELEŞTİRİLER	55-89
2.1. Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	55
2.2. Eserleri.....	59
2.2.1. Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader.....	59
2.2.2. Mevkifu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihi'l-Mürselîn	59
2.2.3. el-Ğavlü'l-faşl beyne'llezîne yû' minûne bi'l-ğayb ve'llezîne lâ yû' minûn.	59
2.3. Kelâmî Görüşleri.....	59
2.4. Mustafa Sabri Efendi ve Eleştirileri.....	61
2.4.1. Nübüvvetin Tanımı.....	61

2.4.2. Nübüvvetin Gerekliliği ve İspatı	61
2.4.3. Nübüvvetin Kesbîliği	65
2.4.4. Hz. Muhammed'in Dehası ya da Dâhiliği Konusu.....	68
2.4.5. Ferid Vecdî Eleştirisi	74
2.5. Mustafa Sabri'nin Mucize Anlayışı	76
2.5.1. Mucizenin Tanımı.....	76
2.5.2. Mucizenin Aklî ve Naklî İmkânı	77
2.5.3. Muhammet Hüseyin Heykel Paşa ve Reşit Rıza'ya Mucize Konusunda Eleştiriler.....	83
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA.....	94
ÖZGEÇMİŞ	102

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
Ed.	: Editör
Ekev	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
İfav	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Dergisi
İsam	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Md.	: Maddesi
Nşr.	: Neşreden
Nr.	: Numaralı
Ö.	: Ölüm tarihi
Trc./thk.	: Tercüme eden/Tahkik eden
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	: Ve benzeri
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

A. FERİD VECDÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE DÖNEMİN ATMOSFERİNE GENEL BİR BAKIŞ

A.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Muhammed Ferid Vecdî, 19. Yüzyılın sonlarına doğru dünyaya geldi. Doğum tarihinin tam olarak bilinmesi noktasında ihtilaf yaşanmakla birlikte 1878 tarihi genel olarak kabul görmüştür.¹ Aslen Türk kökenli bir ailenin oğlu olan Vecdî, İskenderiye’de doğmuştur.²

Vecdî, hayatının ilk safhalarını doğduğu yerde geçirmiştir. 1882 senesinde Fransız ve İngiliz birliklerinin İskenderiye limanına demir atmasıyla beraber başlayan olaylar İskenderiye şehrinde bir göç hareketliliğine neden olmuştur. İşte bu olay müellifimizin hayatında ciddi izler bırakmıştır.³

Babasının işi sebebiyle başta Kahire olmak üzere birçok yere taşınan müellifimiz son olarak Kahire’ye taşınmış ve orada kalmıştır.⁴

1899 senesinde Süveyş’e taşınan Vecdî, burada ilk iş olarak bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Muhtemelen bu düşüncesinin altyapısını Reşit Rıza ile tanıştığı sıralar atmıştır.⁵

Kahire'den uzak oluş ve maddi imkânsızlıklara aldırmayan Ferid Vecdî, 1899 yılında “el-Hayat” dergisinin ilk sayısını Reşid Rıza’nın da yardımlarıyla yayınladı.⁶

Ferid Vecdî, çıkardığı derginin ilk sayısından itibaren kendine has kıldığı bölümde birçok konuda makaleler kaleme almıştır. İkinci sayıda ise “Ölümsüz İslam Mucizeleri” adında bir bölüm açıldı ve altıncı sayıya kadar devam etti.⁷

¹ Muhammed Taha el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî* (Kahire: Ma’hadî’l-Buhûsi ve’d-Dirâseti’l-Arabiyye, 1973), 16-19.; Yusuf Şevki Yavuz, “Ferid Vecdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 393.

² el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 24.

³ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 20.

⁴ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 24-26, 49.

⁵ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 49-50.

⁶ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 50-51.

⁷ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 54-55.

Ferid Vecdî, 1905 senesinde resmi bir görev neticesinde Kahire'ye taşındı. Vakıflar İdaresi bünyesinde kısa bir süre çalıştı. Kahire o dönemin düşünce merkeziydi. Bu durumda onun önüne yeni ufuklar açtı. Başkent Kahire onun düşündüklerinin bir kısmını gerçekleştirdi. Bu neticeyle Vecdî, Kahire'de tanınan bir insan oldu, kültürel, yayıncılık ve edebi alanlarda ortaya koyduğu toplantılarla ün kazandı.⁸

Aynı zamanda Vecdî'nin gazetecilik yönü de vardı. Ferid Vecdî'nin gazeteciliğe başlaması aynı zamanda siyasete atılması Mustafa Kamil⁹ ile tanışması ile gerçekleşmiştir. Mustafa Kamil onun üzerinde derin etkiler bırakmakla birlikte kendini ansızın milliyetçilerin içerisinde bulmuştur. Artık Vecdî, milliyetçilerin içerisinde yer alan ve bu gruba üye olan bir siyasetçidir. Fakat Vecdî'nin siyasetinde var olan bu yönü gazeteciliğine karışmamıştır. Dolayısıyla Vecdî yazılarını siyasi yönde hiçbir zaman kullanmamıştır. Yalnızca ülkesi ile ilgili konularda yazılar kaleme alan biz vatanperver olmuştur.¹⁰

Vecdî'nin Kahire'ye taşınması ile beraber ele aldığı konularda da değişiklik meydana gelmiştir. Zira Süveyş gibi sakin beldelerde daha ziyade sosyal, felsefe ve dini konularda yazılar kaleme alıyordu. Fakat Kahire'ye gelmesi ile beraber yazılarının konusu toplumsal konularda yoğunlaşmaya başladı.¹¹

Ferid Vecdî, hayatının son yıllarında Ezher Dergisi'nin başına tayin edilmiştir. Başarılı bir şekilde yönettiği dergiyi üst seviyelere ulaştırmıştır. Bu dergide başarılı yazılar kaleme alan Vecdî, fazlasıyla şöhret kazanmıştır.¹²

Hayatı boyunca kaleme aldığı yazılarda din ile bilimi uzlaştırmaya gayret gösteren ve İslam düşüncesini yeniden canlandırmaya çalışan Ferid Vecdî, yaşamının son iki yılını münzevi bir şekilde yola koyup, 1954 yılında Kahire'de vefat etmiştir.¹³

A.2. Eserleri

Muhammed Ferid Vecdî, hayatı boyunca ortaya koyduğu fikirlerle ön plana çıkan son dönem âlimlerindendir. Dolayısıyla ilmi birikim açısından donanımlı bir âlimdir.

⁸ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 97.

⁹ Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908), mısırlı gazeteci, yazar ve siyasetçi Ş. Tufan Buzpınar, "Mustafa Kâmil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 309-310.

¹⁰ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 157.

¹¹ el-Hâcirî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 114.

¹² Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye Fî Siyeri A'lâmiha'l-Muasırin* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1995), 97.

¹³ Yavuz, "Ferid Vecdî", 12: 393.

Bunu ortaya koyduğu eserlerden de anlayabiliyoruz. Kelam, Tefsir, Felsefe, Arap Edebiyatı gibi pek çok alanlarda eserler kaleme almıştır.

A.2.1. Kelâmî Konuları İçinde Barındıran Eserleri

A.2.1.1. el-Hadîkatü'l-Fikriyye Fi İsbati Vucudillahi Bi'l-Berahi'mi't-Tâbiyye

Muhammed Ferid Vecdî'nin “Allah'ın varlığının ispatı” ile alakalı eseridir. Kitabın ilk kısmında Allah'a imanının insanın tabiatında olduğunu ve ondan kaçınılamayacağını, yaratılışının özünde, nefsinin derinliklerinde bu duyguya sahip olduğunu ifade eder. İmanı dört devreye ayırır. Her devre için bir kısım vardır. Bu kısımlar: fitrat devri, hikmet veya felsefe devri, tabii ilimler ve hissi felsefe devri ve tekrar fitrat devri.¹⁴

A.2.1.2. el-İslam Fî 'Asri'l-'İlm

Vecdî'nin “insanın mahiyeti, Hz. Peygamber'in şahsiyeti, Kur'an-ı Kerim'in icazı, İslam'ın hakikati, keramet ve harikulade olaylar, İslamiyet ve batı medeniyeti”¹⁵ gibi konuları işlediği eseridir.

İki cilt olan bu eser, üç bölüm ve eklerden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan “insan bahsi”nde medeniyet konusunu işler. Ama Vecdî'nin ortaya koyduğu medeniyet düşüncesi maddi bir medeniyet değildir. Aksine müellifimizin kastı insanın kemalini ve olgunlaşmasını tamamlamasıdır.¹⁶

İkinci bölüm Hz. Peygamber ile ilgilidir. Vecdî bu bölümde Hz. Peygamber'in hayatından çok onun ilmi mucizelerine yer verir.¹⁷

Üçüncü bölümde ise Batı'daki ruhla alakalı bilimsel araştırmalar ve tecrübeler yer verilir. Bu metotla din ile bilim arasındaki uzlaşmayı ortaya koyacağına inanır. Esasen bu kitabı asıl yazma gayesi de budur.¹⁸

¹⁴ el-Hâcîrî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 67-68.; Sema Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Görüşleri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011), 52-53.

¹⁵ Yavuz, “Ferid Vecdî”, 12: 395.

¹⁶ el-Hâcîrî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 83-85.

¹⁷ el-Hâcîrî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 85-86.

¹⁸ el-Hâcîrî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 86.

A.2.1.3. el-Medeniyye ve'l-İslâm

Ferid Vecdî bu eseri, hakiki medeniyetin İslâm medeniyeti olduğunu ve İslâm'ın modern bilimle herhangi bir zamanda çelişkiye düşmeyeceği düşüncesini savunmak gayesiyle telif etmiştir.¹⁹

Ferid Vecdî bu eserinde medeniyet ve İslam konularını değerlendirmeye almıştır. Ayrıca hayatın yükümlülükleri, din ve ilmi, İslâm, insan özgürlüğü, cihat, vicdan ve düşünce özgürlüğü, insanın toplumuna, insanın ailesine ve kendisine karşı görevleri, güzel ahlak ve nefis, İslâm'a göre çalışmanın yeri ve önemi gibi konuları da ele almıştır.²⁰

A.2.1.4. el-İslâm Dînü'l-Hidâye ve'l-İslâh

Ferid Vecdî'nin bu eseri, İslâm, Kur'an ve Hz. Muhammed'e yönelik ortaya atılan iddialara cevap şeklinde "el-Cihad" gazetesinde ele aldığı makalelerinin toplanmasıyla elde edilen bir eserdir.²¹

A.2.1.5. el-Mer'etü'l-Müslime

Ferid Vecdî'nin, Kasım Emin'in "el-Mer'etü'l-Cedide" isimli eserine yazdığı reddiyedir. Vecdî bu eserde İslâm'ın kadına bakışını ele almıştır. Bu eser 1902 senesinde Kahire'de neşredilmiştir. Bu kitap Mehmet Akif Ersoy Tarafından Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Günümüzde ise Mahmut Çamdibi (Sinan Yayınları) ve Muhammet Yetim (Erkam Yayınları) tarafından tercüme edilerek basılmıştır.²²

Vecdî bu eserinde, erkek ve kadının yaratılış farklılıklarına değinerek bu iki cinsin birbirlerini tamamladıklarını belirtmiştir. Bu eserdeki sözleri yanlış değerlendirilen Vecdî bazı kesimlerce kadını dışladığı ve köleleştirdiği gibi iddialarla ağır eleştirilere tabi tutulmuştur.²³

Bununla beraber Vecdî bu eserinde konulara açıklık getirirken A. Comte başta olmak üzere birçok pozitivist bilim adamından faydalandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum A. Comte'dan fazlasıyla etkilendiğini ortaya koymaktadır.²⁴

¹⁹ Muhammed Ferid Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, ed. Muhammed Ali Kamil (Mısır: Dâru't-Terakkî, 1901), 8.

²⁰ İsmail Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 2. Bs (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 41.

²¹ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 43. Bu eserin "el-İslâm Dinin Âmmun Halidûn" ismiyle 1932 Kahire'de basılmış nüshası da mevcuttur.

²² Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 42.

²³ Muhammed Receb el-Beyyûmî, *Muhammed Ferid Vecdî* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2003), 209.

²⁴ M. Zeki İşcan, "Bazı İslâm Modernistlerine Göre Kadın Hakları Konusunda Kısmi Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (2001): 39-40.

A.2.1.6. Nakdü Kitâbi Fi's-Şi'ri'l-Câhilî

Ferid Vecdî'nin Tâhâ Hüseyin'in "Fi's-Şi'ri'l-Câhilî" isimli eserine yazdığı bir reddiye türü eseridir.²⁵

A.2.1.7. es-Sîretü'l-Muhammediyye-Tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe-

Hız. Muhammed'in hayatını psikolojik ve sosyolojik incelemelerle ele alan ve vahyi bilimsel temellere oturtma gayreti ile telif edilmiş alternatif bir siyer eseridir. Yine bu eser Ferid Vecdî'nin "el-Ezher" dergisinde kaleme aldığı makalelerden oluşmaktadır. Bu makaleler Muhammed Receb el-Beyyûmî tarafınca toparlanıp kitap haline getirilmiştir.²⁶

Ferid Vecdî, bu eserinde birinci bölümü oluşturan "peygamberlik ve vahiy" konusunu diğer kitaplarından farklı bir tarzda elde almakta ve nübüvvete dair mantikî ve bilimsel deliller öne sunmaktadır. Nübüvvet ve vahyi bilimsel temellere oturtma gayreti, bu alanda eşi ve benzerine rastlanmayan bir örnektir.²⁷

A.2.1.8. Sefîrû'l-İslâm İlâ Sâ'iri'l-Akvâm

Ferid Vecdî'nin uluslararası bir kongrede İslâmiyeti tanıtmak amacıyla sunduğu tebliğdir. Bu tebliğ, Hüsnüzâde Ahmed Cemal tarafınca Türkçeye tercüme edilerek "Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayınlanmıştır.²⁸

A.2.1.9. Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Karnî'l-İşrîn

Bu eser Ferid Vecdî'nin yazmış en değerli ve en hacimli eserlerin başında gelir. Nitekim Vecdî'yi bazı yazarlar "Dâiretü Me'ârif Müellifi" şeklinde tanıtırılar.²⁹ Bu eser ansiklopedik bir eser olmakla beraber içerisinde dini, felsefî, coğrafî, sosyal bilimlerle ilgili maddeleri bulundurur. On ciltlik bu eser 1910-1918 yılları arasında Kahire'de neşredilmiştir.³⁰

²⁵ el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye Fî Siyeri A'lâmiha'l-Muasırin*, 99.

²⁶ el-Beyyûmî, *Muhammed Ferid Vecdî*, 170-171.

²⁷ Muhammed Ferid Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye Tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübniyye, 1993) Birinci bölüm. Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 44.

²⁸ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 45.; Muhammed Ferid Vecdî, "Sefîrû'l-İslâm İlâ Sâ'iri'l-Akvâm", *Sırât-ı Müstakîm Dergisi*, trc. Hüsnüzâde Ahmet Cemal 1/17-19,22-24 (1324).

²⁹ J.J.G. Jansen, "Muhammad Farid Wajdi", *The Encyclopedia Of İslâm* (Leiden: E. J. Brill, 1993), 7: 439.

³⁰ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 40.

A.2.1.10. Min Meâlimu'l-İslâmiyye

Ferid Vecdî'nin yine “el-Ezher” dergisindeki yayınladığı makalelerden oluşan bu eser, Muhammed Receb el-Beyyûmî tarafından toparlanarak kitap haline getirilmiştir. İki bölümden oluşan bu eserde, İslâm, adalet, medeniyet, kadın, ahlak ve din gibi konular işlenmiştir.³¹

A.2.2. Diğer Eserleri

Ferid Vecdî'nin yukarıda sıraladığımız eserleri dışında birçok eser ve makalesi mevcuttur. Biz yukarıda sadece kalamî konuları içinde barındıran eserlerine yer verdik.³²

A.3. Ferid Vecdî'nin Yaşadığı Dönemde Mısır'da Sosyal, Siyasi ve Kültürel Ortam

Arap Ülkeleri genelinde coğrafi konumu, tarihi, siyasi etkisi, nüfus yapısı, düşünürleri ve eğitim-öğretim faaliyetleri itibarıyla en önemli ülkelerin başında Mısır gelmektedir.³³

1517'de köklü bir medeniyet anlayışına sahip olan Mısır, Osmanlı devletinin sınırları içerisine katılmıştır. Mısır III. Selim döneminde Napolyon'un saldırılarına maruz kalınca III. Selim, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a vali olarak atadı. İşte Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a vali olarak tayin edilmesi genelde Arap dünyası için özelde ise Mısır için bir dönüm noktası oldu. Mehmet Ali Paşa Mısır'a tayin olmasının akabinde bağımsız bir şekilde yol izlemeye başladı. İngiltere 1882 yılında Mısır'ı işgal etti ve 1914 yılında ise Mısır'da hâkimiyet kurdu. Sa'd Zâglûl³⁴ önderliğindeki Vefd Partisi Mısır'ın her köşesinde bu işgale karşı ülkenin milliyetçiliğini güçlü tutacak isyanlar tertipledi. Netice olarak İngiltere 1922'de öne sunduğu bir bildiriyle Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti. Bu bildiri kabul eden Mısır Hidivi I. Fuad Kral (Melik) unvanına sahip oldu. Mısır Yönetimi 1952 yılına kadar Mehmet Ali Paşa hanedanına aitti. Sonra bu yılda gerçekleştirilen bir askeri darbeyle Mısır yönetimi Cemal Abdunnasır'a geçti. Sonraki yıllarda sırasıyla yönetim Enver Sadet ve Hüsnü Mübarek'e geçti.³⁵

³¹ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 43.

³² Diğer eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir el-Beyyûmî, *Muhammed Ferid Vecdî*; el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye Fî Siyeri A'lâmiha'l-Muasirin*; Yavuz, “Ferid Vecdî”.

³³ Harun Anay, “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”, *Divan Dergisi* 1 (2001): 5.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün, “Sa'd Zâglûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 378-379 Mısır Devlet Adamı.

³⁵ Anay, “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”, 6; Ayrıca bkz. Sema Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Görüşleri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011), 22.

A.3.1. Mısır'da Hâkim Olan Siyasi Akımlar

Ferid Vecdî'nin yaşadığı dönemde Mısır'da boy gösteren siyasi akımlar, milliyetçilik, komünizm ve İslamcılıktır.

Milliyetçilik “belirli bir coğrafyada ortak kültürel veya etnik kökene sahip toplulukların tarihî ve siyasî meşruiyetiyle yüceltilmesini hedefleyen siyasal, sosyal, kültürel, dinî düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda millî devletin güçlenmesini amaçlayan³⁶” akımdır.

Yukarda da değindiğimiz üzere Mısır'da ve Arap dünyasında ilk siyasi akım olarak ortaya çıkan milliyetçiliktir. Bu akımın ortaya çıkma sebepleri, 19. Yüzyıldan bu yana Arap devletlerinin Avrupalı devletlerce işgal altına alınmasıdır. Bunun sebebi neticesinde Avrupalı devletlerde var olan milliyetçilik akımının tesirinde kalma, Osmanlı Devleti'nde baş gösteren milliyetçilik tartışmaları ve Arap devletleri ile Osmanlı Devleti arasında bazı alanlarda ortaya çıkan sorunlar olarak göze çarpmaktadır. Bu sebepler sonucunda 19. Yüzyılın sonunda Arap devletlerinde tartışmaya çokça konu olan alan milliyetçiliktir. Bu nedenle o dönemki düşünürler arasında milliyetçilik akımını içine sindiren yok gibidir.³⁷ İşte Ferid Vecdî de bu düşünürlerden biridir. İlk aşamada Mustafa Kamil'den etkilenerek milliyetçilerin yaygın olduğu el-Liva dergisinde milliyetçi bir söylem ortaya koymuştur. Ancak Mustafa Kamil ölünce, çeşitli tartışmalardan dolayı milliyetçi akımı savunanlarla ilişkisine son vermiştir.³⁸

Mısır'da 20. asırda etkileri büyük olan siyasi hareketlerden biri de Arap Sosyalizmidir. Mısır'da Arap sosyalizmini başlatan Cemal Abdunnasır (1918-1970)³⁹'dır.

Nasırcılık hareketinin Mısır'a temel tesirleri “Arapların sömürgeci kurtuluşu ve birliği ile toplumun köktenci sosyalist dönüşümü” idi. Cemal Abdunnasır, kısa zamanda Arap milliyetçiliğinin en büyük öncüsü ve Arap dünyasının emperyalizme karşıt olarak en başarılı lideri olmuştu. Dolayısıyla sosyalizm yukarıda açıklık getirdiğimiz milliyetçilikten apayrı bir oluşum olarak düşünülemez. Birbirini tamamlayan ideolojiler olarak düşünülebilir. Dahası Arap sosyalizmini İslami köklerden de apayrı

³⁶ Azmi Özcan, “Milliyetçilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 84.

³⁷ Anay, “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”, 34.

³⁸ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*, 24.

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Davut Dursun, “Cemal Abdunnâsır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 296-301 Mısır devlet adamı.

düşünmememiz gerekir.⁴⁰ Öyle ki, ülkeyi ilerletmek, kalkındırmak, emperyalizmin sömürsünden kurtarıp bağımsızlaştırmak, bu üç akımın⁴¹ hedefiydi.

Mısır'da etkili olan siyasi hareketlerden bir diğeri ise "İslamcılık" tır. Bakıldığında İslamcılık yalnızca Osmanlı'da meydana çıkmış bir hareket değildir. Osmanlı haricinde İslamcılık, Hindistan, Afganistan, İran ve Mısır'da da değişik yönde bir tekâmül seyri ortaya koymuştur. Osmanlı'da İslamcılığa yüklenen anlam, Müslümanları başarıdan başarıya koşturan İslam'a ve İslam kültürüne döndürmektir. Bununla beraber de "İttihad-ı İslam" düşüncesi savunuluyordu. Hâlbuki Afganî'nin başlattığı İslamcılığa bakıldığında daha köklü ve yapılandırıcı değişimler ortaya koymuştur. Aynı zamanda Afganî Arap milliyetçiliğinin de önder idi. Onların gayesi "saf ve temiz İslam'a dönüş" idi. Bu fikirde asıl amaç Kur'an'a dönüş olmakla beraber tüm gelenek yok sayılmaktadır. Nitekim "saf İslam" Kur'an'dadır.⁴²

A.4. Türkiye'de Sosyo-Kültürel ve Düşünsel Ortam

A.4.1. Dönemin Sosyo-Kültürel Ortamı

Ferid Vecdî'nin doğumu Osmanlının son yıllarına rastlamaktadır. Vecdî'nin yaşadığı dönemlerde Osmanlı'da mutlakîyet, meşrutiyet, Osmanlı'nın yıkılışı ve Cumhuriyet dönemleri yaşanmıştır. Öncelikle Ferid Vecdî'nin yaşadığı dönemde Türkiye'deki siyasi ve tarihi olayları aktarıp, devamında kültürel yaşama değinmeye gayret edeceğiz.

Bu çerçevede mutlakîyet dönemine değinecek olursak, iktidar salâhiyetlerinin bir padişahıta kayıtsız ve şartsız bir şekilde bir araya toplandığı idare manasına gelen mutlakîyet, Osmanlı Devleti'nin yıllarca yönetim şekli olmuştur. II. Abdülhamid de bu idare şekli içerisinde tahta çıkan padişahlardandır. Cülûsunda üç ay sonra, Beyazıt meydanında eski ve yeni vekiller, askeri erkân ve ulema önünde Kanun-i Esâsî'yi ilan etmiş ve bununla birlikte meşrutiyet dönemi başlamıştır.⁴³ Akabinde Sadrazam Eşref Paşa

⁴⁰ Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 118-122.

⁴¹ Gökhan Atılğan, "Sosyalist Milliyetçilik Söylemi (Türkiye, 1961-1968): Temeller, Ayrılıklar", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 64/3 (t.y.): 22.

⁴² Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*, 27.

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 8: 9.

öncülüğünde Mebûsân Meclisi açılmış,⁴⁴ çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ve Hristiyan ve Mûsevîlerin de yer aldığı toplamda 115 mebûs faaliyet göstermiştir.⁴⁵

II. Meşrûtiyet dönemine gelecek olursak, 23 Temmuz 1908’de ilk defa “Hürriyetin İlânı” şiarıyla meşrutiyet döneminin törenle açılışı gerçekleşmiş, bununla birlikte bu tarih çok partili hayata geçişin de başlangıcını oluşturmuştur.⁴⁶ 1908 yılının kapısından, epey geç olmakla beraber bilhassa Batı’nın düşünce kalıpları Türkiye’ye hızla giriş yaparken, bayram havasına bürünmüş insanlar mucizelerin tez elden bekleyicileri olarak cennet kapılarını aralatan demokratik bir rejime ulaşma heyecanını çok kısa bir sürede de olsa yaşamışlardır.⁴⁷

Bununla beraber meşrutiyetin ilanını takip eden süreç seçim kavgaları veya seçim faaliyetleri yolunda ilerlemiş ve bu süreçteki seçimleri büyük bir çoğunlukla mebus çıkarmayı başaran İttihad ve Terakkî kazanmıştır.⁴⁸ İttihad ve Terakkî haricinde Osmanlı ve adem-i merkezîyetçi düşüncelere sahip olan “Ahrâr Fırkası” da bu seçimlere katılma başarısı göstermiştir.⁴⁹ Değişik baskılarla seçimleri kazanan İttihad ve Terakkî fırkası⁵⁰, kardeşlik, hürriyet, eşitlik gibi prensiplere inanmakla beraber kendilerine muhalefet edenlere yaşam hakkı tanımamış, bu nedenle meşrutiyetin temelini zayıflamasına sebebiyet vermişlerdir.⁵¹ Ayrıca çok partili siyasi rejimi ve parlamenter düzeni neredeyse kendilerinin oyuncağı durumuna dönüştürmüşlerdir.⁵²

Cumhuriyet dönemine gelecek olursak, Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğinde 23 Nisan 1920’de TBMM resmi olarak açılmış ve kendisini halkın isteğine dayandıran tek yasal güç olarak ilan edip, yürütme ve yasama yetkilerini kendi bünyesinde toplamıştır.⁵³

A.4.2. Dönemin Düşünsel Ortamı

Batıdaki modernleşme süreci, aydınlanmanın öne sürdüğü mekanizm ve determinizm ile tamamıyla pekişmiş ve 19. yüzyılda da iyice katı pozitivist düşünceye dönüşmüş, bilim ve düşünce açısından insanın mutlak ve kesin bilgisi iddiasına dayalı bir

⁴⁴ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 17.

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 1. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2002), 328.

⁴⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 2. Baskı (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 3.

⁴⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 1: 3; Tarık Zafer Tunaya, *Âmme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları* (İstanbul: Bilinmiyor, 1948), 631-632.

⁴⁸ İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 4: 368.

⁴⁹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih* (İstanbul: Der Yayınları, 2015), 404.

⁵⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4: 368.

⁵¹ Feroz Ahmed, *İttihad ve Terakkî*, trc. Nuran Yavuz, 5. Baskı (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 191.

⁵² Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı* (İstanbul: Yenigün Haber Yayıncılık, 1998), 64.

⁵³ A. M. Şamsutdinov, *Mondros’tan Lozan’a Türkiyir Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, trc. Ataol Behramoğlu (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 121-122.

seviyeye ulaşmıştır Batıda yaşanan bu bahsi geçen süreçte benimsenen düşüncenin yerleştirilmesi için lazım olan güce aracı teşkil etmek üzere sanayi ve teknoloji hızı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla modernleşme Batı Avrupa dışındaki medeniyetler üzerinde üstünlük kurmuştur.⁵⁴

Osmanlı Devleti son günlerine kadar idari ve askeri alanlarda Batı'ya teslim olmadığı gibi düşünce ve fikri alanlarda da Batı'dan gelen fikir ve görüşlere tam anlamıyla kapılarını açmamıştır. Osmanlılar Batı'dan gelen her yenilik düşüncesinin âlimlerce, askerlerce ve bürokratlar tarafınca derin bir müzakere, tartışma ve tahlillere tabii tutulduğu bilinmektedir.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin ilim adamları ile yöneticilerinin çeşitli vesilelerle Batı medeniyetinin askeri donanımı, yapı, idari ve güçlü teknolojisini tanımlarıyla meydana gelen aynı aşamaya yakalama düşüncesi olarak özetlenebilecek yeni süreçte, aydın olarak adlandırılan âlimlerden aslında Batı medeniyetinden faydalanma ortak yaklaşımıyla beraber bunun ölçüsü ve sınırı noktasında farklı fikir yapısına sahip iki grup ortaya çıkmıştır:

İlk grup tamamıyla batılılaşma taraftarı olup bunda bir beis görmeyen aydınlardır. Bu ilim adamlarına göre, asıl medeniyet Avrupa medeniyetidir ve bir ikinci medeniyetten söz edilemez. Bu grupta bulunanların arasında Abdullah Cevdet, Beşir Fuad, Bâhâ Tevfik gibi isimler zikredilebilir.⁵⁶

İkinci grupta yer alanlar ise, Batı medeniyeti ile Osmanlı medeniyeti veya İslam medeniyetini bir araya getirme çabası içinde olanlardır. Bu âlim ve aydınlar hem İslami kimliği korumak hem de var olan ilmi gelenekten ayrılmaksızın Batı'nın modern dönemde ortaya koyduğu ilim ve teknolojisinden istifade etmek istemişlerdir. Bu grubun temsilcileri olarak, Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmet Akif, İzmirli İsmail Hakkı ve Ferid Vecdî gibi isimler zikredilebilir.⁵⁷

M. Sait Özervarlı “Modern Düşünce ve Kelam -Bir Yöntem Arayışı-” adlı makalesinde özellikle aydınlanma devrinden sonra Batı'daki ilmi ve fikri gelişmeleri

⁵⁴ M. Sait Özervarlı, “Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri”, *İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi*, 2001, 663.

⁵⁵ Özervarlı, “Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri”, 663.

⁵⁶ Özervarlı, “Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri”, 664.

⁵⁷ Özervarlı, “Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri”, 665.

aktardıktan sonra Müslüman ilim adamlarının göz önünde bulundurmaları gereken düşünceleri şu şekilde belirtiyor:

“Modern düşünce ile münasebet, geçen asrın âlimlerinin tasarladığı gibi, adaptasyon, yani bize uyarlama şeklinde değil, tanıma ve anlamı şeklinde olmalıdır. Diğer bir konu problemlerimiz alakalı olarak kendi kavramlarımızı oluşturmalıyız.”⁵⁸

B. NÜBÜVVETİN TARTIŞILMA SEBEBİ

Son dönem kelamında peygamberlik konusuna daha fazla önem verildiği görülmektedir. Zira Muhammed Abduh ve Şibli Nu'mânî'nin eserlerinde nübüvvet konusu en uzun bölüm olarak göze çarpmaktadır. Bir dine kendi özelliklerini kazandıran ve o inancı diğer ilahi inançlardan ayıran husus, getirmiş olduğu vahiydir. Vahiyle gelen hükümler ve ilkeler açısından birbiriyle fark gösteren dinlerde yalnızca bir tanrı inancı yeterli değildir. İnançların hayat biçimi haline gelmesi, benimsenmesi ve uygulanması gerekir. Ortaya koyduğu değerlerin hayata geçirilmesi ve tatbik edilebilmesi imkânının olmaması durumunda, din bir düşünce ve kanaatten öteye geçemez. Bu sebeple son dönem kelamcılarının nübüvvet konusunu ön plana çıkarmaları ve bu konu üzerinde fazlaca durmaları oldukça yerindedir.⁵⁹

Bu bağlamda, son dönem âlimleri konuyu incelerken İslam'daki nübüvvetin diğer inançlardan üstün ve farklı olduğunu vurgulamaya gayret göstermişlerdir. Örnek olarak birçok inançta peygamberler insani görevinden uzaklaştırılıp ilahi bir varlık haline getirilirken, İslam inancında ise tam bir kesinlik ve açıklıkla peygamberlerin hiçbirinin insanda var olan sınırların ötesine geçirilmediği üzerinde hassasiyetle durulmuştur.⁶⁰ Zira diğer tüm inançlar peygamberliği rububiyetin bir devamı veya bir benzeri olarak görürken, ikisinin arasına bir sınır koyma şerefine İslam dini nail olmuştur. İslam dininin bu husustaki titizliği kelime-i şهادette Hz. Peygamber'in risalet görevinin önüne kulluğunu koyup ilan edilmesinde açık bir şekilde görülmektedir.⁶¹

Peki, bu son dönem kelamında nübüvvet niçin ön plana çıkartılmış ve neden tartışılma ihtiyacı duyulmuştur? Bu nedenlerden birincisi Batıda ortaya çıkan ve gün

⁵⁸ M. Sait Özervarlı, “Modern Düşünce ve Kelâm İlişkisi -Bir Yöntem Arayışı-”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, 149 (1998): 160-161.

⁵⁹ M. Sait Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları* (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 170.

⁶⁰ Şibli Nu'mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedid*, trc. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî Li'Tercüme, 2012), 119.

⁶¹ Nu'mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedid*, 120.

geçtikçe savunucusu artan deizm akımıdır. İkincisi, her şeyin maddeden ibaret olduğunu var sayan materyalizm akımıdır. Üçüncüsü ise, tecrübeyi yok sayan ve olguları deney ve gözleme dayandıran pozitivizm akımıdır.

B.1. Deizm

Deizm, sezgi ve duyguları dayanan fikirlere, peygamberliğe, vahye ve mucizelere şiddetli bir şekilde karşı çıkar. Zira deizm akımına göre doğru bir ahlaki ve dini hayatı yaşayabilmek için insan akli, fazlasıyla yeterli gelir. Aynı şekilde deizm, insanın doğru bir biçimde akıl yürüttüğü zaman, teoloji ve dinle ilgili tüm doğru önermeleri muhakkak ile bileceğini öne sürer. Yine deizm, tarihi serüvende dini inanç açısından görülen farklılıkların ise insanın ya kötü veya masum niyetli yanlışlarına bağlı olduğunu ileri sürer.⁶²

Deizm, Türkçe'ye “yaratancılık” şeklinde tercüme edilmiştir. Deizm, çoğu durumda “eşyanın hür iradeli bir ilk” ilkesini reddedip, tüm tabiat vakıalarını katı determinizm denilen kör bir güce ve maddeye bağladığı için sonunda materyalizm ile bağlanmıştır.⁶³

Diğer taraftan deistler, ilahi dinlerin ulûhiyet inancına seçenek olarak bütünüyle akla dayalı bir Tanrı tasavvuru öne sürmeye çalışmışlardır. Bir taraftan evreni var eden yüce bir Tanrı tasavvuru ortaya koymaya çalışırken, diğer taraftan evrene karışmayan, dünyada ne olup bittiğinden haberi olmayan, dünya ve içinde yaşayanları kendi hallerine bırakmış, insanlardan ilgisiz, onların dua ve niyazlarını duymayan bütünüyle tepkisiz bir Tanrı tasavvuru mevcuttur.⁶⁴

İslam düşüncesinde, kurumsal bazda ve güç kazanmış biz deizm tasavvuruna rastlanmaz. Fakat Berâhime fırkası ve bazı düşünürlerin peygamberliği reddettiği ortadadır.⁶⁵

B.2. Materyalizm

Materyalizm “var olan her şeyin maddeden ibaret olduğunu, maddeden bağımsız fizik ötesi bir alanın (metafizik) bulunmadığını, bilinç, duygu, düşünce vb. unsurların

⁶² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 209.

⁶³ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 184.

⁶⁴ Abdullah Namlı, “Nübüvvet Müessesesi ve Muarızların İleri Sürdüğü Bazı İtirazlar”, *Tekirdağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018): 478.

⁶⁵ Orhan Ş. Koloğlu, “Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (t.y.): 162-163.

maddeden kaynaklandığını, olup biten her şeyin sadece maddî sebeplerle açıklanabileceğini”⁶⁶ savunan akımdır.

Yine materyalizm, “maddenin, tarihsel gelişmenin seyri içinde, parçalarından bazılarının zaman geçtikçe, başlangıçta sahip olduğu niteliklere indirgenemez olan yeni birtakım nitelikler tarafından zenginleştirilmek suretiyle şekil değiştirdiğini”⁶⁷ savunur.

Materyalizm akımına eski Hint ve Çin kaynaklarında rastlanmakla birlikte, bu düşünceyi sistemli bir akım haline getirenler, Demokritos ve Epikuros gibi eski Yunan filozofları olmuştur. “Felsefî problem olarak varlığın özünü ve eşyanın bu özden nasıl oluştuğunu araştıran bu düşünürler maddenin yaratılmadığını ve yok olmayacağını ileri sürmüşlerdir.”⁶⁸

Materyalizm, şu iki soruya cevap aramaktadır. Bunlardan birincisi; “kâinatın temel unsurlarının neler olduğudur”. Buna göre her şeyin temelinde bulunan nihai töz, evrenin asli kurucu unsuru maddedir. İkincisi ise; “kâinatın nasıl işlediği” dir. Yani evrendeki bu değişim, nizam ve çokluk nasıl meydana gelmektedir.⁶⁹

Tüm bunlarla beraber, materyalizm akımının, deizmin devamı niteliğinde bir akım olduğunu yukarıda belirtmiştik. Dolayısıyla materyalizm, yaratıcının varlığını kabul etmemekle birlikte maddeye de ezelilik niteliği yüklemiştir. Bu sebeple nübüvveti de inkâr etmişlerdir ve dolaylıda olsa nübüvvet tartışmalarına konu bahsi olmuştur.

B.3. Pozitivizm

Pozitivizm, “genel olarak, modern bilimi temele alan, ona uygun düşen ve bâtıl inançları, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları ya da formları olarak gören dünya görüşü”⁷⁰ olarak tanımlanmaktadır.

Pozitivist düşüncenin ortaya çıkış tarihini tam olarak belirtmeyen A. Comte, kendisini Aristo’ya benzetmektedir. Pozitivist düşüncenin dünyada metafizik ve teolojik düşünceye karşı bir anlayışla gün yüzüne çıktığını, bunun temel prensiplerinin

⁶⁶ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 137.

⁶⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 246.

⁶⁸ Topaloğlu, “Materyalizm”, 28: 137.

⁶⁹ Mehmet Bulgen, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirisi”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/30 (2016): 394-395.

⁷⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 707.

Descartes'in fikirlerinin, Galileo'nun keşiflerinin temayüzünün tesiri ile insan bilincinde nakşettiği bir zaman olarak görür.⁷¹

Pozitivizmin temel fikirleri şu şekilde sıralanabilir: Bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir. Yine bilginin imkân dâhilindeki tek nesnesi olgulardır. Metafizik ve teoloji alanındaki düşünceler eylemsel açıdan bir değeri olmayan fikirlerdir. Felsefe bilim dışı bir metota sahip olamaz.⁷²

E. Bobard'a göre, "Pozitivizm, tabiatüstü bir kuvvetin isteğine bağlı yönetimin yerini, değişmez tabii kanunları ile doldurur. Bütün olaylar kendi aralarında değişmez kanunlarla birbirine bağlıdır. Bu kanunlar insanlık üzerine yüklenen alınyazısını açıklar."⁷³

⁷¹ Cihan Ballıkaya, "Pozitivizm -Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2015): 89.

⁷² İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 335.

⁷³ E. Bombard, "Pozitivizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Murteza Korlaelçi, 1 (1983): 271.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUHAMMED FERİD VECDÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

1.1. Kelâmî Görüşleri

Ferid Vecdî, İslam âlemini tesiri altına alan materyalist felsefenin iddia ettiği şüphelere karşı İslam'ı savunmuştur. İslam inancının evrenselliğini ve Hz. Peygamber'in bina ettiği İslam medeniyetinin Batı medeniyetine karşı üstün olduğu tezini ortaya koymaya gayret göstermiştir. Dünyanın ıslahı ve insanlığın yüceliğine götüren bütün erdemlerin, İslam'ın prensip ve ilkelerinde mevcut olduğunu, fakat bu hakikatin üzerinin hurafe ve yorumlarla kapatıldığını, bu açık gerçeğin ölçüsünün yalnızca ikna edici, bilime dayalı tezlerle kaldırılabilceğini savunmuştur. İslam âlemi arasında yıkıcı bir tesis yapan, İslam dinine yönelik karanlık şüphelerin pek çoğunun Batı'dan girdiğini, bunu savunmanın sağlam delillerle ortaya konulmuş fikirlerle imkân dâhilinde olabileceğini öne sürmüştür. İnsanları istenilen bu medeniyete götürecektir, Batı medeniyetine alternatif olacak düzeninde İslam dini ve şeriatı olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁴

Muhammed Ferid Vecdî'nin savunduğu bu hakikatlerle beraber itikadi görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Ulûhiyyet anlayışı: “Her insan Allah'ın mevcudiyetini zaruri ve fitri bir şekilde bilebilir. Çünkü illiyet prensibini tüm varlığa tatbik eden herkes Allah'ın varlığına ulaşır. O'nun varlığını reddedenlerin illiyet prensibini kabul etmemeleri gerekir; Bu durum ise ilmi inkâr etmekle aynı manaya gelir. Bilim gelişim gösterdikçe kâinattaki nizamın aşkın bir bilgi ve gücün eseri olduğu daha kesin bir biçimde anlaşılacağından Allah'ın mevcudiyetine dair akli deliller pekişmiş olacaktır. İlâhi sıfatların mahiyeti hususunda akıl yürütme neticesinde bir sonuca varmak oldukça güçtür. Öyle ki Kur'an-ı Kerim insanların bu noktada yetersiz kaldığını haber vermiştir.” Bununla beraber müellifimiz, sıfatlar konusunda tenzih prensibini akla daha uygun görür.⁷⁵

Ferid Vecdî'nin düşüncesine göre, materyalistlerin isbât-ı vâcib delillerine yaptıkları itirazların hiçbir ilmi değeri olmadığı gibi kendi felsefelerini ortaya koyan ciddi

⁷⁴ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 6-7.; Bulut, *Nübüvve Çâğdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 27.

⁷⁵ Bkz. Muhammed Ferid Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karnî'l-İşrîn*, 3. Bs (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1971), i-l-h mad.

delilleri yoktur. Çünkü materyalistler cansız maddeden hayatın çıkmasına, insanlarda mevcut olan tefekkür, bilgi üretme, öfkelenme, sevmeye gibi maddi olmayan özelliklerin kaynağını ve kâinatta hâkim olan kanunların var edicisini maddeye dayandırmalarına akli çerçevede bir açıklama getirmekte aciz kalmışlardır. Varlığın dayandığı kaynağı maddeye özgü kırılmalarına fikri yeni gelişmeler karşısında hiçbir taşımamaktadır. Çünkü Batı’da yapılan psikoloji ilmine dair çalışmalar ve herkesin gözü önünde ortaya konan ruh çağırma girişimleri tüm varlığın maddeye dayandırılmayacağını, metafiziksel âlemin de mevcut olduğunu kesin bir şekilde kanıtlamıştır.⁷⁶

Kulların fiilleri ve kader: Ferid Vecdî ayetleri dayanak göstererek ilahi iradenin, mutlak bir şekilde geçerli olduğunu kabul etmekle beraber ilahi iradeyle insanın sorumluluğunu birbirine bağlanan zorluğunu da görmektedir. Müellifimize göre, bu zorluk takdir ve ilahi irade ile insanların fiilleri arasındaki ilişkinin ne olduğunu, Ahiret hayatı ile insanların bu dünyadaki fiiller arasındaki ilişkinin esasını, hatta varlık ve olayları kapsayıcılığına dair düzenin gerçekliğini bilmenin imkânsızlığından kaynaklanmaktadır.⁷⁷

Ahiret: Ferid Vecdî zarûriyyât-ı dîniyyeden olan ahiretin ispatı hususunda Arap yazarları içinde en çok eser ortaya koyar müelliflerden biri olduğunu söylemesine karşın Mustafa Sabri Efendi, Ferid Vecdî’nin ölümden sonra dirilişi evvela inkâr edip bu konuya dair nasları teville tabi tuttuğunu, fakat daha sonra sanki yalnızca ruhani dirilişe inanır görüldüğünü iddia etmiştir.⁷⁸

1.2. Nübüvvet

Muhammet Ferid Vecdî “modernizmin ortaçağ düşüncesinin tersine aklın üstünlüğüne inanması; ayrıca bilimsel deneylerle uyum göstermeyen her çeşit otoriteyi kabul etmemesi” düşüncesinden hareketle dinî konuları, akıl ve bilim süzgecinden geçirerek ele almıştır. Onun nübüvvet meselesinde öne sürdüğü tezler, maddecilerin ortaya attığı düşüncelere cevap verme esasıyla şekil bulmaktadır. Öyle ki onun bu söylemini yazdığı tüm kitap ve makaleleri için genelleştirmek imkân dâhilindedir. Onun çalışmalarındaki temel amacı, akıl ve bilime dayanan muasır dinî anlayışı bina etmektir.⁷⁹

⁷⁶ Vecdî, *Dâ’iretü’l-Maârifü’l-Karnî’l-İşrîn*, 507-517.

⁷⁷ Yavuz, “Ferid Vecdî”, 12: 394.

⁷⁸ Şeyhulİslâm Mustafa Sabri, *Mevkûfu’l-akl ve’l-ilm ve’l-âlem min rabbi’l-âlemin ve ibadihi’l mürselîn* (Beyrut: Dâru’l-İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2007), 1: 156; 4: 209,453.

⁷⁹ Bulut, *Nübüvvet Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 51.

Ferid Vecdî'nin yukarıda bahsedilen anlayışını diğer alanlarda da sürdürdüğünü görmekteyiz. Örneğin; ayetleri tefsir ederken israiliyat ve rivayetlerden yararlanmayıp, daha ziyade aklî yorumlama metoduna başvurduğu görülmektedir.⁸⁰ Batı medeniyetinin tesiri altında kalan Müslümanların bu halden kurtuluşunun, Kur'an'ın ilk devirdeki gibi anlaşılmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur.⁸¹

1.3. Toplumsal ya da Bireysel Bakımdan Nübüvvetin Gerekliği

Kur'an-ı Kerim'in nübüvvetle ilgili pasajları okunduğunda, Allah'ın peygamberler göndermesinin en önemli sebeplerinden birinin insanoğlunun ahlâkî yetersizliği ve irâde zayıflığı olduğu görülür. Kâinatın yaratılışı ile uygunluk içerisinde olan insan, olgunluğa doğru ilerlemesini sağlayan tabii bir yapıya sahiptir. İnsandaki bu fitrî gelişme ancak onun ruhsal ve bedensel yapısına uygun bir çevrede kendini gösterebilir. Tarih boyunca ortaya çıkan bazı olumsuzluklar ve haktan sapmalar insanlığı bu fitrî gelişim noktasında menfî yönde etkilemiştir. Kur'an'ın "bâtıl" olarak nitelendirdiği bu sapmalar, geri dönüşü olmayan bir hal alınca da, peygamberler zincirine yeni halkalar eklenmiş ve Hz. Âdem'le başlayan bu nübüvvet zinciri Hz. Muhammed'e kadar devam etmiş ve onunla son bulmuştur.⁸² İşte nübüvvet kurumu kendini daha çok bu sapma dönemlerinde göstermiş, Allah'ın desteği ile peygamberler insanlığı bu batıl çizgiden kurtarıp hak yola çıkarmak için bir görev üstlenip sapkınlık içerisindeki toplumlarda köklü ve çok yönlü bir değişmeyi gerçekleştirerek hakça bir düzen kurmuşlardır.⁸³

Bu bağlamda nübüvvete duyulan ihtiyacı bireysel yönden değerlendirmeye alan Ferid Vecdî, bu düşüncesini, insanın fitratında var olan maddi ve manevi boyutu üzerine temellendirmeye gayret göstermiştir.⁸⁴

Ferid Vecdî'nin kanaatine göre, insanın hayatındaki tüm gayretleri ve girişimleri onun fitratında var olan iki etken tarafından yönlendirilir. Bunlardan birincisi maddi etken ikincisi ise manevi etkendir. Maddi etken, insanın somut dünyadaki yerini sağlamlaştırmasını sağlayan, beslenme, korunma ve barınma gibi zaruri ihtiyaçlarını

⁸⁰ H. Mehmet Soysaldı, *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1990), 77.

⁸¹ Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, 147.

⁸² Ahzab, 33/40.

⁸³ Recep Önal, "İslâm Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2013): 156-157.

⁸⁴ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdi-*, 119.

karşılmasına yönelik etkindir. İnsan maddi hayatındaki zorluklara göğüs gerdikçe bu etkenin insana olan katkısı artar ve gücü üst seviyeye ulaşır. Kısacası bu güç insanın maddi hayatındaki gelişmelerine göre şekillenir. Bu durumun en belirgin örneği ilkel ve medeni toplumlar arasındaki farklılıktır. Zira medeniyet gelişme gösterdikçe insanın hayatını kolaylaştıran araçlar da gelişir. Fakat medeniyetin gelişme göstermesi maddi olan şeye isteği azaltmaz, tam tersine insanın fitratını değiştirerek onu daha hırslı bir duruma sokar. Bundan dolayı medeni toplumlarda insanın isteklerini karşılamakla yetinmeyip onda başka istekler meydana getirir. İşte bu önü kesilmeyen istekler insanda geçici zevkleri gün yüzüne çıkarır, güzellikleri yeni kılıflara sokar. Bu insana öyle süslü gözükür ki buna ancak sabır dur diyebilir. Doğasındaki acelecilik ile insanı etkisi altına alan tüm bu sihirli durumlar onu ihata eder ve iradesine el koyar. Hamasetini faaliyete geçirir, onları nefesine tebelleş eder, kalbine yerleşir ve kendini orda unutturur. Böylelikle insan isteklerini gerçekleştirmek için her şeyi yapabilecek hale gelir ve bu onda alışkanlığa bürünür. Neticede kontrolsüz bir biçimde gelişme gösteren bu etken sonunda insanı insanlıktan çıkarır, onu hayvanlardan daha aşağı bir mertebeye indirger ve vahşi bir kişiliğe dönüşmesine yol açar.⁸⁵

İnsanın iç ve ruh halini ilgilendiren manevi etkene gelince, bu etken insanın özünün yüce, zatının güzel, ruhunun ince bir yapıda olduğuna işaret eder. Dünyanın geçici ve kısa olduğunu, acılar ve kötülüklerle dolu olduğunu idrak ettirerek, yaşadığımız hayatın yalnızca dünyadan ibaret olmadığı yönündeki uyarılarıyla insanı bu gaflet ve sarhoşluktan uyandırır. Sonra bu etken insana öyle bir pencere açar ki, insan bu pencereyle ruhi güzellikler ve hakikate şahit olur. Gönlünün bunlara özlem duymasına vesile olur. Akıl ile kendini oraya boyun eğdirtir. Fakat insan, manevi etkenin sunduğu bu hakikat ve güzelliklere ulaşması için eziyet çekmesi ve çaba göstermesi elzemdir. Kendine sunulan kabiliyetlerle, -duyu organları gibi- iç güçlerini dış kuvvetlerini yönlendirmek için iyi değerlendirmesi gerekir. Bununla birlikte düşüncelerinde, insanlarla iletişimde, isteklerine ulaşmak için tüm fiillerinde; ayrıca musibetlerle karşılaştığında, kendisinde üzüntü verici bir durum meydana geldiğinde, özetle her hareketinde itidalli adaletli ve dürüst olması gereklidir.⁸⁶

⁸⁵ Muhammed Ferid Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniyye, 1994), 195-196; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 119-120.

⁸⁶ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 197; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 120.

Ferid Vecdî'nin düşüncesine göre insanlardaki bu iki etkenin dengeli olması icap eder. Maddî etkeni öncelikli tutan insanlar, dünyada küçük de dahi olsan bir şeye ulaşmak için tüm güçleriyle gayret ederler. Buna ulaşmak için tüm hile ve araç yollarına başvurmaya çalışırlar. Bu yaptıkları şeyin iyi-kötü veya adaletli-adaletsiz olup olmadığına aldırılmazlar. Hedefine ulaştıklarında tatmin olmazlar ve hırslanıp daha fazlasını isterler. Hak, hukuk gibi kavramlara aldırış etmezler. Neticede hırs gözlerini kör eder ve hemcinslerini sömürülecek bir kurban gibi görmeye başlarlar. Yaptığı bu eylem o insanı uçuruma iter ve ölür. Ancak hayata veda ettiğinde dahi bu hırs onda ölmez.

Manevî etkeni öncelikli tutan insanlara gelince, dünyanın kısa ve kötü olduğunu bilir ve aklını bu şekilde rahatlatır. İnsanın içsel duyguları, ruhsal ihtiyaçların ne olduğunu hisseder ve nefsinin dünyadan soyutlayarak tüm gayretiyle ahiret için çalışır. Dünyada olup bitenler, yaşanan zevkler ve yapılan işlerle alakadar olmaz. Böylelikle ruhsal lezzetlerden tat alma uğruna maddî zevklerden vazgeçer.⁸⁷

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de insanın bazı olumlu ve olumsuz özelliklerinden bahsedilmiştir. Olumlu özelliklerine "takva" kavramı çerçevesinde değinilirken, olumsuz özelliklerine "fücur" kavramı çerçevesinde değinilmiştir. İnsanın Kur'an-ı Kerim'de olumlu özellikleri şöyle sıralanmaktadır:⁸⁸

Alçak gönüllüdür. *"Rahman'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) "Selam!" derler (geçerler)."*⁸⁹ Sabırlıdır. *"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltına ile deneriz. Sabredenleri müjdele. O sabredenler, kendilerine bir bela geldiği zaman: Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler. İşte Rablerinden bağışlamalar ve sevgi hep onlaradır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır."*⁹⁰ Kötülüğe iyilikle karşılık verir. *"Kötülüğü en güzel olanla sav! O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir. Buna ancak sabredenler kavuşturulur, buna ancak büyük pay sahibi olanlar kavuşturulur."*⁹¹ Affeder. *"Sen, bağışlama yolunu tut. İyiliği emret ve cahillerden yüz çevir."*⁹² Öfkesini yönetir. *"O takva*

⁸⁷ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 197-198; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 120-121.

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öznur Özdoğan, "İnsana Manevî-Psikolojik Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 84-89.

⁸⁹ Furkan, 25/63.

⁹⁰ Bakara, 2/ 155-157.

⁹¹ Fussilet, 41/ 34,35.

⁹² Araf, 7/199.

sahipleri ki... Öfkelerini yutarlar, insanların kusurlarını affederler..."⁹³ Şükreder. "Siz şükreder ve inanırsanız Allah size niçin azap etsin? Kaldı ki Allah yapılan iyiliği görür ve (yaptıklarınızı) bilir."⁹⁴ Barışı tercih eder. "Erkek yahut kadın, her kim inanmış olarak hayra ve barışa yönelik bir iş yaparsa, onu tertemiz bir hayatla yaşatırız..."⁹⁵ Kısacası bu sayılan niteliklerden başka insanın pek çok olumlu özelliği Kur'an'da sıralanmaktadır.

İnsanın Kur'an'daki olumsuz özellikleri ise şu şekildedir: Acelecidir. *İnsan aceleci olarak yaratılmıştır. Size ayetlerimi göstereceğim, bunu Benden acele istemeyin.*⁹⁶ Acizdir. *Bunun üzerine kardeşini öldürmekte nefsine uydu ve onu öldürdü de hüsrana uğrayanlardan oldu. Sonra Allah; kardeşinin ölüsünü nasıl gömeceğini göstermek için, ona yeri eşeleyen bir karga gösterdi. Yazıklar olsun bana, bu karga gibi bile olmaktan aciz kaldım da kardeşimin ölüsünü örtemedim, dedi. Pişmanlık duyanlardan oldu.*⁹⁷ Cimridir. "De ki: Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, tükenir korkusuyla yine de cimrilik ederiniz. Zaten insanlar pek cimridir."⁹⁸ Az şükreden bir varlıktır. "Doğrusu biz sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz."⁹⁹ Hırslıdır. Gerçekten insan; hırsına düşkün yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokundu mu sızlanır. Kendisine hayır dokundu mu cimrilik eder.¹⁰⁰ Zor günlerde karamsar olur; nimet verilince yüz çevirir. *İnsana nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirip yan çizer; ona bir de zarar ziyan dokunacak olsa iyice karamsarlığa düşer.*¹⁰¹ Nankör bir varlıktır. *And olsun ki, insana nimetimizi tattırır sonra onu ondan çekip alırsak, o şüphesiz umutsuz bir nanköre döner.*¹⁰² Bu sayılan özellikler gibi yine Kur'an'da insanın çokça olumsuz özellikleri sıralanmaktadır.

Yine bu bağlamda Vecdî'nin maddi ve manevi diye ikiye ayırdığı etkenlerden yola çıkarak psikolojide farklı insan tiplerine rastlıyoruz. Öyle ki, her insan sahip olduğu vasıfla ön plana çıkmaktadır. Mesela, dindar insan geleneksel ve dinî değerlerini ön planda tutmaktadır. Politik insan güç, kuvvet, şöhret ve diğer insanlar üzerinde nüfuz sahibi olmak yapısına sahiptir. Sosyal değerleri benimsemiş insanın en önemli özelliği

⁹³ Al-i İmran, 3/ 134,135.

⁹⁴ Nisa, 4/147.

⁹⁵ Nahl, 16/ 97.

⁹⁶ Enbiya, 21/37.

⁹⁷ Maide, 5/30,31.

⁹⁸ İsra, 17/100.

⁹⁹ Araf, 7/105.

¹⁰⁰ Mearic, 70/19-21.

¹⁰¹ İsra, 17/83.

¹⁰² Hud, 11 /9, İsra 17/69.

başkalarını sevmesi, yardımda bulunması ve bencil olmamasıdır. Bu tip insan için en önemli değer insan sevgisidir. Estetik insan fiziksel ve sosyal çevresini zarafet, simetri ve uygunluk açısından algılama ve anlamlandırma eğilimindedir.¹⁰³

Ferid Vecdî'ye göre, insan hayatının istenilen nizamda olması, insan yapısında bulunan bu iki etkenin dengeli bir biçimde olmasına bağlıdır. Bir toplumun yalnızca maddi yönden gelişmiş olması, o toplumdaki insanın ideal huzura ulaşması için yeterli değildir. Öyle ki Batı Medeniyetinin yaşadığı sıkıntı budur. Bu sebeple Batı yeni arayışlar içerisine girmiştir.

Ferid Vecdî insanın tabiatıyla alakalı yaptığı araştırmalar sonucunda dünyada mutlu ve huzurlu bir yaşam kalitesine ulaşmada vazgeçilmez etken olarak düşündüğü “maddi-manevi bir dengede olması gerektiği” prensibinin uygulamaya yansımalarını incelemektedir. Bu bahsi geçen hedefin hakikat bulmasının yalnızca örnek bir kişilik ile imkân dâhilinde olabileceğini düşünmektedir. Zira insan, ilk günden bu yana var olan gerçekleri yalnızca hissettiği ve gördüğü somut örnekler ile idrak edebilmektedir.¹⁰⁴

Düşünürümüzün kanaatine göre, bu konu sadece düşünce sonucu ortaya çıkan bir tasavvur olsaydı, beden ve ruh arzuları arasında dengeyi kurmaya yönelik teşvik eden kitaplardaki bilgiler yeterli gelirdi. Mesele teoriye vakıf olmaktan öte pratiğe dayalı olmaktır. Gerçek ve güzel bir eğitimin örnek bir kişilik ile vuku bulacağı hususunda herhangi bir kuşku yoktur. İnsanın tabiatında öyle bir özellik vardır ki, o da somutu algılama özelliğidir. İnsan fitri olarak aklında bir inanca sahip olsa da, somut bir örnek görmedikçe bu inancı tam olarak kavrayamaz. Bu sebeple insan fitratında var olan yüksek değerleri gün yüzüne çıkarabilmesi için kendisine güzel bir örnek gerekli olmaktadır. Fakat bu idealleri pratik alana yansıtmak oldukça karmaşık bir durumdur. Bundan dolayı insan bahsi geçen pratiğin karakterini inceliklerini ve tüm detaylarını bilen büyük bir üstadın ihtiyacını hissetmektedir.¹⁰⁵ Müellifimizin vurguladığı bu durum, Kur'an'da “güzel örnek”¹⁰⁶, “içinizden biri”¹⁰⁷ ifadeleriyle yer almaktadır.

¹⁰³ Öznur Özdoğan, “Din Psikolojisi ve Manevi Değerler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Şubat 2005): 166.

¹⁰⁴ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 198-199.; Bulut, *Nübüvve Çâğdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 122-123.

¹⁰⁵ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 199-200.; Bulut, *Nübüvve Çâğdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 123-124.

¹⁰⁶ Ahzab, 33/21.

¹⁰⁷ Mâide, 5/20; En'am, 6/130; Ârâf, 7/63, 69; Tevbe, 9/128.

Ferid Vecdî bu hususta var olan bilgilerin pratiğe aktarılmasını enteresan bir örnekle açıklamaktadır:

Herkesin bildiği gibi suyun, hidrojen ve oksijen elementlerinden oluştuğu deneysel olarak ispatlanmıştır. Ancak suyu oluşturan elementleri bir araya getirerek su oluşturmak imkânsızdır. O halde bir şeyi bilmek onu icat etmek için yeterli değildir. İnsan vücudunda bulunan sudan elementleri ayırmak için kimyasal formülleri, yöntemleri ve şartları bilmek gerekir. Dahası bu işlemleri laboratuvarında gerçekleştirebilmek için yol gösterecek bir kimya uzmanına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bilmek, pratik için fayda sağlayabilir ama onu gerçekleştirebilmek için yeterli değildir.¹⁰⁸

Vecdî'ye göre, nübüvvet tam anlamıyla toplumsal bir ihtiyaç olmamakla beraber bireysel bir ihtiyaçtır.¹⁰⁹ Zira bu, bireyin inanma ihtiyacına mukabil ortaya çıkar. Müellife göre insanlar, ruhlarının gıdasını, gönüllerinin şifasını, akıllarının dinginliğini ve ruhlarının doygunluğa ulaşmasını peygamberin tebliğ ettiği dinde bulmuşlardır. Ayrıca toplumlar, ihtiyaçlarını, tarih boyunca peygamberin tebliğ ettiği bu dinin prensip ve ilkeleriyle karşılamışlardır.¹¹⁰

Düşünürümüz, nübüvvetin toplumsal olmaktan ziyade bireysel bir ihtiyaç olduğunu şu şekilde temellendirmeyi denemektedir:

İnsanlık, günümüze en yakın on dört asır geçmiş olan dört veya beş peygambere inanmaktadır. Şayet nübüvvet toplumsal bir ihtiyaç olsaydı, peygamber gönderilmemiş toplumların asırlar boyu peygambersiz yaşamaları mümkün olmazdı.¹¹¹

Vecdî'ye göre peygamberliği hiçbir toplum reddetmiş değildir. Bu sebeple peygamberliğe duyulan ihtiyaç, inanmaya ihtiyaç duyma gibi fitri olarak bireylerde bulunan bir histir.¹¹²

Müellifimiz, başka bir yönden yaklaşarak nübüvvetin bireysel bir ihtiyaç olduğuna dair şu düşünceyi öne sürmektedir:

Toplumda, insanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak için nübüvvete bağlı olma zorunluluğu yoktur. Ancak bireylerin manevi ihtiyaçlarını doğru bir şekilde karşılamasında bu zorunluluk ortaya çıkar. Bireyler hayattaki maddi ihtiyaçları

¹⁰⁸ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 199-200.

¹⁰⁹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İşrîn*, n-b-e md. 9: 777.; Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 69-70.

¹¹⁰ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 78.

¹¹¹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İşrîn*, n-b-e md. 9: 763.

¹¹² Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 71-72.

doğrultusunda toplumsallaşır. Böylece sosyal yardımlaşma ve dayanışma ortaya çıkar. Kur'an'da sosyal ve medeni açıdan güçlü olan toplumlara peygamber gönderildiği ifade edilmektedir. Zaten söz konusu toplumların peygamberleri yalanlamaları ve onların öğretilerine karşı gelmelerinin nedeni de sosyal açıdan güçlü olmalarıdır. Günümüzde de sosyal dayanışma açısından güçlü olan toplumlar peygamber öğretilerini kabul etmemektedir. Bu nedenle nübüvvet, toplumsal olmaktan ziyade bireysel manevi bir ihtiyaçtır.¹¹³

Ferid Vecdî'ye göre, dindarlaşma, inanma hissiyatının bir neticesi olarak herhangi bir toplumda ortaya çıkar ki bu gerçek reddedilemez bir şekilde gerçekleşir. Toplumların din ve ibadet yönüyle birlik ve beraberlik içinde olmaları ya bir peygamber veya bu rolde bir önder eliyle meydana gelmektedir. Fakat bu topluma önderlik eden kişilerin sundukları din, peygamberlerin tebliğ ettiği din gibi bir sistematığa ve insan hayatının bütününe kapsayan bir niteliğe sahip olmasa da bir gerçeklik yanı vardır. İşte bu gerçeklik insanlardaki fitri inanma hissiyatının bireysel alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal sahaya da ulaşması ve diğer bireylerle paylaşma isteğidir. Toplumsal ortamda meydana gelen dini görevlerin birliktelik ve düzeni bir önder kişiliğe bağlı olmayı gerektirir. Bu sebeple nübüvvetin bireysel bir ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹⁴

Düşünürümüze göre, kâhin ve bilge gibi şahsiyetlerin topluma önderlik etmesi, nübüvvete yüklenen role benzemektedir. Zira kâhin ve bilgelik, genel manada manevi âleme işaret etmektedir. Bu önderlerle peygamberler arasındaki fark ise, peygamberliğin vahye dayanmasıdır. Peygamberlik ve buna benzer olgular, toplumların bir önder etrafında birleşmelerine vesile olarak, dinleri şekillendirmiştir. İnsanların bu gibi manevi önderlere ihtiyaç duyması, Nübüvvetin ruhi bir ihtiyaç olduğunu da nitelemektedir.¹¹⁵

Ferid Vecdî, Peygamber ve manevi önder model ihtiyacını şu düşüncesiyle desteklemeye gayret etmektedir:

Üstün kişiliğinin oluşmasında, maddi ve manevi hedeflerine ulaşmasında insana yardım eden çeşitli bedeni ve akli melekeler vardır. Ancak bu melekeleri harekete geçirmek, insanı yeryüzünün en değerli varlığı kılmak ve sosyal ve bireysel açıdan kendi varlığını gerçekleştirebilmek için üstün bir modele ihtiyaç duyar. Bu açıdan bakıldığında, iki dünya hayatında mutluluğu hedefleyen, ilke ve prensipleriyle dünya modeli ortaya koyan tüm dinlerin örnek bir modeli olmuştur. Örneğin, Hint, Mısır, Çin ve Yunan medeniyetlerinin bir hayat modeli vardır. Toplum ilerledikçe bu model ihtiyaçlar doğrultusunda gelişmiştir. Günümüzde

¹¹³ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md. 9: 770.

¹¹⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md. 9: 770; Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 126.

¹¹⁵ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md. 9:771.

ise bilimsel, medeni, siyasi ve sosyal alanlarda gelişmiş milletlerin de bir modeli bulunmaktadır.¹¹⁶

Müellifimizin kanaatine göre, İslam dini, toplumlara, bu modelin en harikasını sunmuştur. Bu hakikati, “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a iman edersiniz.”¹¹⁷ ayeti doğrulamaktadır. Kur’an’ın insanlara sunduğu bu seçkin model, cahiliye toplumunda gönüllere baskın gelen, sabit fikirleri ortadan kaldıran, akıl üzerindeki zincirleri yok eden, gelişmeler önündeki setleri yıkan bir modeldir. Hz. Muhammed’in kurduğu, sistemleştirdiği ve sadece O’nun döneminde kalmayıp ondan sonraki dönemlerde de devam eden bu model, hayrı, güç ve servetin eline bırakmayıp, insanın kemali gelişimini gerçekleştirecek, toplumu ahlaki faziletlerle ulaştıracak ahlaki hürriyete dayanmaktadır. Kısa zamanda gerçekleşip gelişen ve toplumsal açıdan bir mucize olan bu model, insanın gizil güçlerini ve içsel yeteneklerini ortaya çıkaran, insanı ulvi amaçlara sevk eden ve başarılı neticelere ulaştıran ilke ve prensiplere sahiptir. Bununla birlikte insanda bulunan maddi ve manevi etkenleri öylesine harekete geçirir ve gelişme kat ettirir ki, insan başına gelen zor bir olayın kolayca üstesinden gelebilir. İki asır içerisinde oluşan ve sistemleşen ve altı asırdan beri dünyaya hâkim olan İslam medeniyetinin temeli işte bu model olmuştur.¹¹⁸

Vecdî’nin görüşüne göre, bireylerin ihtiyaç duyduğu nübüvvet olgusu, insan fıtratına uygun bir şekilde model meydana getirmiştir. Öyle ki bu modelin “zorluk üzerine değil kolaylık üzerine”¹¹⁹ dayandığı, aşırılığa hoşgörü tanımadığı¹²⁰, örnek rehberin uygulamalarının da bu düsturda olduğu gözlemlenmektedir.¹²¹

Ferid Vecdî’nin nübüvvetle alakalı ortaya koyduğu çalışmaların gayesinin inkârcıların ve inançlarında şüphe duyanların tereddütlerini ortadan kaldırmak olduğunu beyan etmektedir. Düşünürümüze göre, nübüvvet konusunda en güzel çalışmayı ortaya koyan, klasik dönem anlayışı olarak İbn Hazm¹²² (ö. 1064) ve son dönem anlayışı olarak Muhammed Abduh’tur. Bununla beraber Ferid Vecdî, nübüvvet konusuyla alakalı hala

¹¹⁶ Vecdî, *Min Meâlimi’l-İslâmiyye*, 77-78.

¹¹⁷ Al-i İmran, 3/110.

¹¹⁸ Vecdî, *Min Meâlimi’l-İslâmiyye*, 79; Bulut, *Nübüvvet Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 128.

¹¹⁹ Bakara, 2/185.

¹²⁰ Kehf, 18/28; Maide, 5/77.

¹²¹ Bulut, *Nübüvvet Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 128.

¹²² İbn Hazm’ın itikadi görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 56-57.

tereddütlerin var olduğunu ve bu tereddütlere ilmi delillendirme yöntemiyle karşılık verme gayesinde olduğunu belirtmektedir.¹²³

Ferid Vecdî, İbn Hazm'ın insanın en küçük bir sanatı ve en basit bir dili bile meydana çıkarmasının yalnızca vahiyle mümkün olduğuna ilişkin görüşünü eleştiriye tabi tutarak, nübüvvete dair bu görüşün şüpheci ve inkârcıların öne sürdükleri iddialarını destekleyen bir zaaf olarak düşünmektedir. Düşünürümüzün kanaatine göre, bu tutum, insanı son derece basitleştirmekte ve akli güç-yetisini yok saymaktadır.¹²⁴ Öyle ki bir peygamber öğretisi ile karşı karşıya gelmemiş fert ve toplumların sanat, bilim ve mimari gibi pek çok sahada oldukça mühim eserler ortaya koyduklarına tarih şahit olmuştur. Akıl, yalnızca kendisine öğretilen şeyi yapma noktasında sınırlandırıldığında, onun kreatif ve icat edici niteliği de yok sayılmış olmaktadır. Bundan dolayı her ne kadar aklın kullanılması, medeniyet temellerinin atılmasında büyük bir öneme sahipse de, insanlığın bulduğu büyük buluşların ve sanat eserlerinin bütünü peygamberliğe bağlı tutmak pek mümkün gözükmemektedir.¹²⁵

Müellifimiz, Muhammed Abduh'un peygamberlik hususunda ortaya koyduğu iddiaların hala gücünü ve canlılığını muhafaza eden, insanlara delil sunan en sarih ve muhteşem tezler olduğunu öne sürmektedir.¹²⁶

Vecdî'nin Abduh'a yönelik yaptığı en mühim eleştirilerden biri peygamberliğe duyulan ihtiyaç noktasındadır. Zira düşünürümüz, Abduh'un peygamberliğin toplumsal bir ihtiyaç olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır ve peygamberliği bireysel bir ihtiyaç olarak düşünmektedir.¹²⁷

Sonuç itibariyle Ferid Vecdî başarılı çalışma olarak gördüğü klasik dönemden İbn Hazm'ın nübüvvet anlayışıyla, son dönemden Muhammed Abduh'un nübüvvete dair düşüncelerini karşılaştırmış ve bu düşüncelere çeşitli eleştiriler sunmuştur. Ama neticede bu iki âlimin nübüvvete dair görüşlerini isabetli bulmuştur.

¹²³ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9: 757.

¹²⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9: 759.

¹²⁵ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 131.

¹²⁶ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9: 759.

¹²⁷ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 131.

1.4. Nübüvvet ve Vahyin İspatı

1.4.1. Nübüvveti Bilimsel Temellendirmesi

Nübüvvet hususunda, tarihi süreçte Allah'ın insanlara peygamberler gönderdiği konusunda kelamî ekoller arasında herhangi bir ayrılık meydana gelmemiştir. “İnsanlık tarihinde peygamberlik fiilen gerçekleşmiş ve Hz. Peygamber ile sona ermiştir”¹²⁸ ilkesi aşırı fırkalar hariç ittifakla kabul görmüştür. Yine bahsi geçen bu ekollere göre, Allah'ın peygamberlere ilahi buyruklarını bildirmesi ve onlara kitaplar indirmiş olması konusunda da farklı görüşlerin olması imkânsızdır. Ancak nübüvvet konusunun detaylarına inildiğinde Ehl-i Sünnet kelamcıları ile Mutezile kelamcıları arasında farklı görüşlerin olduğu görülmektedir.¹²⁹

Bakıldığında nübüvvet konusunun hüsn-kubuh ve salâh-aslah hususlarıyla yakından ilgili olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda, İslam düşünce tarihinde Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve Mu'tezile tarafından savunulan üç yaklaşım mevcuttur. Eş'ariyye'ye göre eşyanın ve fiillerin güzelliklerini ve çirkinliklerini veya iyiliklerini ve kötülüklerini belirlemede akıl belirleyici bir etken değildir. Çünkü eşyanın doğasında iyilik ve kötülüğe delil olabilecek bir şey mevcut değildir. Bir eşyaya güzel ve çirkin veya iyi ve kötü diyebilmemiz şeriatin belirlemesiyle mümkündür.¹³⁰ Eş'ari düşünceye göre, Allah'ın peygamber göndermesi O'nun bir fiilidir ve diğer fiilleri zorunluluk ifade etmediği gibi bu fiili de zorunluluk ifade etmez. Dolayısıyla Allah'ın insanlara peygamber göndermesi akıl açısından vacip değil mümkündür. Buna göre, Allah'ın insanlara peygamberler göndermesi bir lütuftur, göndermemesi ise zaaf ve noksanlık değildir.¹³¹

Bu konuyla alakalı Mâtürîdî düşünceye gelecek olursak, onlar eşyanın kendisinde iyilik ve kötülüğün mevcut olduğunu kabul etmektedirler. İlahî buyruklar bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bildirir. Zira Allah bir şeyi güzel olduğu için emretmiş veya kötü olduğu için de nehiy etmemiştir.¹³² Fakat insan bulunduğu konum ve şartlar itibarıyla eşyanın tabiatında bulunan bu özellikleri her zaman kavramayabilir. Bazı iyi ve kötü

¹²⁸ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Mâtürîdî Kelâmı-Bahru'l-Kelâm*-, trc. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 248; Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol-el-İktisâd Fi'l-İ'tikâd*-, trc. Osman Demir, 4. Baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 205; Bu konuyla ilgili ayrıca bkz. Metin Yurdagür, “İslam Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-14-15 (1997): 312.

¹²⁹ Salih Sabri Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, 1. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 74-75.

¹³⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1: 279.; Ebû Bekr İbn Füre, *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 175.

¹³¹ Sa'düddin Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhü'l-Mekâsîd* (Beyrut: Alimu'l-Kutub, 1998), 5: 6.

¹³² Ebu'l Muin en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille Fi Usul'd-Dîn* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-teras, 2011), 659-660.

şeyler vardır ki bunlar her zaman bilinebilir. Örneğin Allah'ın varlığı gibi. Ama bazı şeyler de vardır ki, bazen faydalı, bazı zamanlarda ise zararlı ve kötü olabilmektedir. Örneğin, insan sağlığına zararlı bir maddeyi doktorların tavsiye etmesiyle ilaç olarak kullanabilmekte. Fakat bunun dışında kullanılması ise zararlı olabilmektedir.¹³³ Dolayısıyla bu çerçevede peygambere ihtiyaç vardır. Fakat bu Allah için zorunlu yani vacip değil mümkündür.¹³⁴

Mu'tezili düşünörlere göre ise eşyadaki güzellik ve çirkinliğin ya da iyilik ve kötölüğün, onların özünde var olan sabit değerler olduğu kanaatindedirler. Vücüb veya zorunluluk, bütün fiillerin ahkâmında bu temel prensibe dayalı olarak vuku bulur. Bir fiilin güzel olması, çirkin taraflarının bulunmamasını gerektirir. Bu bağlamda peygamberlerin gönderilmesinde bu güzellik var olup, çirkin yönünün bulunmaması bir gerçek ise, bu fiilin yerine getirilmesi zorunlu ve vacip olur.¹³⁵

Nübüvvet konusunda son dönem âlimlerimize gelecek olursak, bu âlimlerimizden biri de Muhammed Abduh'tur (1849-1905).¹³⁶ Abduh, vahiy ve nübüvvet hususunu Mutezile'ye benzer bir düşünceyle, yani akılcı bir yaklaşımla ele almaktadır. Bununla beraber nübüvveti daha ziyade psikolojik ve sosyolojik yönüyle değerlendirmeye aldığı, modern çağa uygun bir yorum çerçevesinde görüşlerini belirttiğı görölmektedir. Abduh'un düşüncesine göre, insan, akli ile iyi ve kötüyü veya güzel ve çirkinini ayırt etme yetisine sahip ise de mutluluğu tek başına elde edemez. İnsanın dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabilmesi için bu alanda bir rehber ihtiyacı duyar. İşte bu rehber de vahye ve yakini bilgiye muhatap olan peygamber olabilir. Bu bağlamda insan ne kadar akıllı olursa olsun peygamberlik nuruna ihtiyacı duyar.¹³⁷

Ferid Vecdi nübüvvet konusunu bilimsel açıdan ele almıştır. Ferid Vecdi'nin nübüvveti yaklaşım tarzı hakkında müstakil çalışması bulunan İsmail Bulut "Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım" adlı kitabında şunları dile getirmiştir: "Müslüman kültürde Allah'ın varlığı, evrenin ve varlıkların yaratılmasına ilişkin çokça bilimsel delillendirme öne sürölmesine karşın, nübüvvetin bilimsel olarak temellendirilmesi nadir durumlardan

¹³³ Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, 11. Bs (Ankara: İsam Yayınları, 2018), 216-217.

¹³⁴ Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, 76.

¹³⁵ Ahmed Ebü'l-Hüseyn Kâdî Abducebbar, *el-Muğni Fi ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl* (Bilinmiyor, t.y.), 15: 19; Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, 76.

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 482-487.

¹³⁷ Muhammed Abduh, *Risâletü't-Tevhîd* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1994), 107-109.; Bulut, *Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdi-*, 76-77.

biridir. Ferid Vecdî'nin bu konuya bilimsel açıdan yaklaşması özgün bir çaba ürünü olarak değerlendirilebilir.”¹³⁸ Öyle ki Vecdî bu durumu şöyle değerlendirmektedir: “Doğu kültürünün gündeminde yer almayan nübüvvet konusunun bilimsel temellendirilmesi önemli bir cesarettir. Oysa nübüvvet gerçeğinin bilimsel açıdan ispatlanabilir olması, 19. yüzyıl Batılı bilim insanlarının ve filozoflarının ruh ve benzeri konularda yaptıkları deneysel çalışmalar sonucu gayet mümkündür.”¹³⁹

Dinin en zor konularından biride nübüvvet olduğunu dile getiren Ferid Vecdî, günümüzde, Allah'ın mevcudiyetini, kâinatın O'nun tarafından var edildiğini ve ruh olgusunun hakikatlığını deneysel delillendirmeler ile anlamak kolay olsa da nübüvvet hakkında yeterli derecede delil bulabilmek ve nübüvveti anlamlandırabilmenin kolay olmadığını vurgulamaktadır.¹⁴⁰ Vecdî'ye göre, inkâr edenlerin şüphelerini gidermek ve iman edenlerin inançlarında tatmin derecesine ulaşmaları için nübüvvetle ilgili bilimsel delillerin ortaya konması gerekir.¹⁴¹

Ferid Vecdî, Batı'da ruh hakkında yapılan psikolojik araştırmalar sonucunda önemli delillere ulaşıldığını ve bu delillerin akademik çalışmalarla bilim dünyasına tanıtıldığını dile getirmektedir. Fakat Vecdî'ye göre, bu sonuçlar Müslüman âlimler tarafınca dikkate alınması şöyle dursun, bu sonuçları gizli tutarak büyük bir cinayet işlemişlerdir. Müellife göre, bu âlimlerin nübüvvet meselesini klasik açıklamalarla beyan etmeye çalışmaları, bu meselelere çözüm getirmek yerine, şüpheleri çoğaltmakta ve İslam düşmanlığı yapan kesime eleştiri ortamı hazırlamaktadır.¹⁴² Kısacası Ferid Vecdî, nübüvvet meselesinde çağdaş bilimsel delilleri kullanarak *yeni bir nübüvvet anlayışı* ortaya koymanın gayretini vurgulamaktadır. Ayrıca bilimsel ilerlemeler karşısında dini konularda yeni fikirler üretmede geri kalan Müslüman âlimleri de eleştirmekten kaçınmamıştır.¹⁴³

Ferid Vecdî'nin peygamberliği bilimsel temellere dayandırma düşüncesini, nübüvvet konusunun en önemli sonucu olan vahiy üzerine bina ettiği görülmektedir.¹⁴⁴

Ferid Vecdî, evrende akıl ve duyular haricinde bilginin mevcudiyetine delil teşkil eden olgular olarak düşündüğü “ilham” ve “dâhilik” ile vahyi bilimsel temellere oturtma

¹³⁸ Bulut, *Nübüvvet Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 84.

¹³⁹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9:766.

¹⁴⁰ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9:756.

¹⁴¹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9:756-757.

¹⁴² Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, n-b-e md. 9:766.

¹⁴³ Bulut, *Nübüvvet Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 85.

¹⁴⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, v-h-y md. 10: 706-720.

yoluna gitmektedir.¹⁴⁵ Vecdî bu iki delilin yanında bu konuya delil teşkil edecek “hipnoz” ve “manyetizma”yı da ileri sürmektedir.¹⁴⁶ Vecdî’ye göre, deneysel çalışmalarda ruhun mevcudiyetinin kanıtlandığını,¹⁴⁷ bu araştırma sonuçlarının nübüvvete delil gösterilebileceği düşüncesini öne süren ilk düşünürler Russel Wallace, William Crooks gibi düşünürlerdir. Müellife göre, beden ve ruhtan meydana gelen insan bedeni, sınırlı maddî âlemle irtibatla bulunduğu gibi ruhu da sınırsız manevî âlemle ilişkilidir. İnsan temel ihtiyaçları noktasında her ne kadar hayvanlara benzese de ruhsal olarak idrak edilemeyecek metafiziksel bir âlemle irtibat içindedir. İşte bu açıdan hayvanlardan farklıdır. Bu husus manyetizma deneyleriyle ortaya konmuştur. İşte bu deliller insanın sadece maddeden ibaret olmadığını kanıtlamaktadır. Hipnoz deneyleri ise ruhun mevcudiyetini göstermiştir. Varlığı ortaya konan bu ruhun kendisinden daha üstün sonsuz bir Ruh’la irtibatlı olduğu bir hakikattir. Dolayısıyla tüm bu hakikatler “Yüce bir Ruh” tarafından organize edilmektedir. Peygamberlik olgusunu histeri hastalığı olarak düşünen ve madde dışında varlık kabul etmeyen Batılı filozoflar, ruh ekseninde yapılan araştırmalardan sonra nübüvvet olgusunu kabul noktasına yaklaşmış bulunmaktadır.¹⁴⁸

1.5. Vahiy

Ferid Vecdî’ye göre vahyin tanımı şöyledir: “Akıl ve duyular olmaksızın Allah’ın, doğrudan ya da melek vasıtasıyla veya rüya yoluyla peygamberlerin kalbine bilgiyi ilka etmesidir.”¹⁴⁹

Ferid Vecdî, vahyi “irfan” şeklinde tarif eden Muhammed Abdüh’un görüşünü onaylamakta ve vahyin imkânına dikkat çekmektedir. Müellifimiz, Allah Teâlâ’nın üstün kullarından dilediğine vahiy ilka etmesinde ve indirilen vahyin akıl tarafından algılanmasında herhangi bir zorluk veya engel görmemektedir. Allah’ın her açıdan diğer insanlardan seçkin kıldığı bir kuluna vahyi ilka etmesinin imkân dâhilinde olduğunu reddetmek aklîselim birisi için mümkün değildir. Bundan dolayı Vecdî, vahyin

¹⁴⁵ Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 88.

¹⁴⁶ Muhammed Ferid Vecdî, *el-İslâm Dînün Âmmun Hâlidun* (Dâ’iretü Maârifî’l-Karnî’l-İşrîn, 1932), 16-18.

¹⁴⁷ Tarih boyunca ruhun kanıtlanabilirliği veya tanımlanabilirliği hususunda net bir fikir birliğinin bulunmadığını görmekteyiz. Zira bir şeyi tanımlamak veya kanıtlamak için, o şeyin somut, bir başka deyişle cins, tür ve fasıl/ayrımının olması gerekir. Bu konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Gürbüz Deniz, “İnsanî Ruh Üzerine”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 37 (2018): 25-34; Sevede Düzgüner, “Ruh-Beden ve İnsan-Aşkın Varlık İlişkisine Yönelik Psikolojik Yaklaşımın Tarihi Serüveni”, 45 (2013): 253-284.

¹⁴⁸ Vecdî, *Dâ’iretü’l-Maârifî’l-Karnî’l-İşrîn*, n-b-e md. 9: 766-768; Vecdî, *el-İslâm Dînün Âmmun Hâlidun*, 16-18; Bulut, *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 88.

¹⁴⁹ Vecdî, *Dâ’iretü’l-Maârifî’l-Karnî’l-İşrîn*, v-h-y md.; Vecdî, *es-Sîretü’l-Muhammediyye*, 45.

anlaşılmaması ya da reddedilmesi sadece kişinin aklını ve duygularını zorlaması yoluyla mümkün olabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁰

1.5.1. Peygamberliği Bilimsel Temellendirmenin Başlıca Referansları

Ferid Vecdî'ye göre, nübüvvet ve vahyin hakikatine ilişkin mantıkî deliller çoktur. Fakat asrımızın insanının bu bahsi geçen delillere ikna olmaları güçtür. Metafizik âlemin mevcudiyetini kabul etmeyen maddeciler, nübüvveti de mitolojik bir hikâye olarak değerlendirmektedirler. Bundan dolayı peygamberlik ve vahiy gibi konularda öne sürülen şüphelere cevap vermek için aklî deliller yeterli değildir. Bu sebeple peygamberliği savunmak için, bilimsel araştırma metotlarına uygun, inandırıcı tartışmasız deliller ortaya konması gerekmektedir.¹⁵¹

1.6.1.1. İlham

Ferid Vecdî ilhamı, “bir eylemi yapıp yapmamasına dair Allah’ın insan zihnine gönderdiği emir”¹⁵² şeklinde açıklamaktadır. Müellif, vahyi ve nübüvveti, evrende akıl ve duyular haricinde bilginin mevcudiyetine işaret teşkil eden vakıalar olarak gördüğü ilham ve dâhilik ile birlikte bilimsel temellere oturtma yoluna gitmektedir. O, akıl için vahyin varlığını mümkün görmektedir.

Ferid Vecdî, akıldan mahrum, sınırlı idrak gücüne sahip olan hayvan ve bitki âleminde misaller vererek, varoluşlarından itibaren kusursuz bir düzen içerisinde bu âlemde bir yönlendirme ile yaşamın devam ettiğini, bunun da böyle olabilmesi için manevi bir kudretin ilham etmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵³ Müellif bu duruma şöyle bir örnekle açıklık getirmiştir:

İlk dönemlerden itibaren araştırmacılar, hayvanların gıda arama, yuva yapma, yumurta bırakma, yavru eğitiminde birçok işlem müşahade etmişlerdir. Hayvanlar âlemindeki bu sistemin mükemmelliğini sadece onların idraki olarak açıklamak yetersiz kalır. Örneğin kelebek, ömrünün üçüncü devresinde yeşil yaprağa daire şeklinde yumurtalarını bırakır. Sonraki aşamada annenin öldüğü bir dönemde yavrular yumurtadan kurtçuk halinde çıkarlar. Bu kelebeklere yeşil yaprağa yumurta bırakmasını ve yavrunun ne zaman çıkacağını öğreten kimdir? Anneleri midir? Hayır, çünkü anne yavrular çıkmadan önce ölmüştür. Akıl mı

¹⁵⁰ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karnî'l-İsrîn*, v-h-y md.; Bulut, *Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 63-64.

¹⁵¹ Vecdî, *es-Siretü'l-Muhammediyye*, 45-46.

¹⁵² Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karnî'l-İsrîn*, l-h-m md. 8: 375.

¹⁵³ Bulut, *Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 94.

gösterdi? Hayır, çünkü onların idrakleri sınırlıdır. O halde, tüm bunlar yüce bir kudretin ilhamıdır.¹⁵⁴

Vecdî'nin verdiği bu örneğe bakacak olursak, hayvanların eyleme döktüğü eşsiz, çizgisinden bir an olsun sapmayan, düzenli ve sistemli yeteneğin onlara üstün ve manevî bir kudret tarafından verilmiş bir ilham olduğunu dile getirdiğini görmekteyiz.

Vecdî'ye göre, hayvanların eyleme döktükleri işten sonuç çıkaracak aklî yetkinlikleri olmadığından dolayı onları doğru yönde ilerleten bir ilham vardır. Hayvanlar âleminin bütün türleri ile beraber ortaya çıkmaları ve yaşamlarındaki harikulade düzen akılları şaşkınlıkta bırakarak insanları inanmaya mecbur eylemektedir.¹⁵⁵

Hayvan ve bitki âlemindeki bütün işleyişler, genel ruhun yardımıyla vuku bulmaktadır. Bu genel ruh, canlıların kendilerini koruma altına almak için bu canlıları zorunlu ilhamlara sevk etmektedir. Ayrıca bu ilham onların mevcudiyetinin temel sebebidir.¹⁵⁶ Müellifimiz bu ilişkiye elma tohumu örneğiyle açıklık getirmektedir:

Elma tohumunun çakıl taşından farkı yoktur. Tohum toprağa atılır orada gelişir, ağaç olur, çiçek açar ve sonunda meyve verir. Tohumun toprak altında iken ve toprak üstüne çıkıştan sonra geçirdiği aşamalar, genel ruhun işleyişine bir işarettir. Canlılar âleminde kendini ve türünü devam ettirecek bir bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi ise genel ruhtan tüm canlılara bahşedilen bir nefestir.¹⁵⁷

Tabiatıta hiçbir zaman başlı başına tek bir vakıa yoktur. Bu olayların tümü birbiriyle el ele vermiş gibidir. Bu bağlamda insan organizmasını harekete geçiren sinir sisteminde de başlı başına tek bir olay yoktur ve olamaz. Hayat, kendi içerisindeki bölümlerle mevcuttur. Zıtlar da âlemin düzen ve nizamı içindir. Bütün varlık da mutlak olarak vücuttan ibarettir.¹⁵⁸ Dolayısıyla insan haricindeki tüm varlıkların da aynı düzen ve nizama dâhil olduğu ve bu düzenden bağımsız bir şekilde hareket etmediği söylenebilir.¹⁵⁹

Müellife göre, genel ruh desteği hayvanlar ve bitkilere verildiği gibi insanlara da verilmiştir. İnsanın kontrolü dışında vuku bulan işitme, görme, acıkma ve sindirim gibi

¹⁵⁴ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 46-47.

¹⁵⁵ Vecdî, *el-İslâm Dînun Âmmun Hâlidun*, 12-14.

¹⁵⁶ Bulut, *Nübüvve Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 95 Bu paragrafta Vecdî'nin “genel ruh” tabiriyle Tanrı'yı ve O'nun yeryüzündeki kudret, idare ve talimini kastettiği anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ Muhammed Ferid Vecdî, *Alâ İtlâli'l-Mezhebi'l-Mâddî* (Kahire: Dâiratü'l-Maarif, 1931), 2: 14-15; Vecdî, *el-İslâm Dînun Âmmun Hâlidun*, 12-13.

¹⁵⁸ Cavit Sunar, “Madde ve Ruh Hakkında Birkaç Söz”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 29.

¹⁵⁹ Bulut, *Nübüvve Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 96.

olaylar genel ruh tarafınca idare edildiği gibi, genel ruh insan ruhunu aklî açıdan da desteklemektedir. Temel yaşam ihtiyaçları hayvanla benzeşen insan, hayvandan farklı olarak ilham ve yönlendirme olmadan da bu temel yaşamını devam ettirebilir. İnsan bütün ilim ve tekniklerden yoksun olarak dünyaya gelir, “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi”¹⁶⁰ aklının yardımıyla, kendisinde mevcut olan yeteneklerini öğrenme yoluyla geliştirir. Bu durumda vahiy, genel ruhtan insana öğrenmesi ve diğer insanlara öğrendiğini öğretmesi gerektiği şeylerin kendi saygınlığına uygun biçimde bahşedildiği “ruh-u amm” (genel ruh) olarak belirtilen özel bir niteliktir. İşte bu öğreti ile insan, yaşamını tabiatına uygun bir tarzda devam ettirir.¹⁶¹

Ferid Vecdî ile çağdaş olan Muhammed Abdülazîm Zürkânî (ö. 1948)¹⁶² de vahiy anlamada deneysel psikolojinin elde ettiği sonuçların delil teşkil ettiği ve akla yardımcı olduğunu öne sürmektedir. Zürkânî, hayvanlar dünyasındaki muazzam düzen ve işleyişi akıl ve tefekkür yeteneğine sahip olmayan canlıların ortaya koymalarının mümkün olmadığını dile getirmektedir. Bu sebeple tabiattaki bu düzen ve nizamın doğaüstü bir kudret tarafından ortaya konulduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı en basit bir canlıya bile bahşedilen ilhamın, bireysel ve toplumsal tarafı bulunan insan için lüzumunun daha da önemli olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶³

Ferid Vecdî gibi mütefekkirlerin vahiy olgusunun bilimsel olarak anlaşılabileceği yönündeki çabaların, dinî olayların açıklanmasında akla verdikleri öncelik ve önemden kaynaklandığı söylenebilir. Öyle ki vahiy ve mucize gibi konuları tamamen gaybî alanın konusu olarak görmek ve aklı tamamen devreden çıkararak imanın çerçevesi içinde düşünmek pek imkân dâhilinde görünmemektedir. Sonuçta gaybî mahiyet taşıyıcılar da vahiy olgusu akılla anlaşılabilmektedir. Bu bağlamda Allah Teâlâ’nın kâinatta meydana getirdiği sistemden yola çıkarak, vahyin bilimsel olarak açıklanması anlaşılır bir durum olarak gözükmektedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Nahl,16/78.

¹⁶¹ Vecdî, *el-İslâm Dînun Âmmun Hâlidun*, 15.

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Suat Mertoğlu, “Muhammed Abdülazîm Zürkânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 579-580.

¹⁶³ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 54-62; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 98.

¹⁶⁴ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 100.

1.6.1.2. Dâhilik

Buna karşın Ferid Vecdî'nin dâhilik hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Vecdî dâhiliği şu şekilde tanımlamaktadır: “Eğitim ve araçlarla elde edilemeyen, bilimin ve aklın harikulade bir olay olarak açıkladığı, akıl ve duyular dışında insana verilen bir yaratıcılık olgusu.” Müellife göre, insanlık tarihi boyunca taklit edilmesi mümkün olmayan üst seviyede ilmî ve teknik gelişmeler vuku bulmuştur. Bu üst düzey olaylar, herhangi bir hazırlık olmaksızın, en ufak bir çaba ve gayret göstermeksizin bir anda gerçekleşmektedir. Kadim filozoflar, bu gibi olayları “aklın rolünün olmadığı bir durum” olarak değerlendirirken, çağdaş filozoflar, “ilahî kaynaklı olağanüstü durum” olarak değerlendirmektedirler. Vecdî'ye göre dâhilik olgusu, peygamberliğin ve vahyin ispatlanmasına yardımda bulunacak ve aklın bunları kabul etmesini kolaylaştıracaktır.¹⁶⁵

Müellifimiz vahyin imkânı için bilimsel esas olarak düşündüğü dâhilik olgusunu, Frederic William Henry Myers'in (ö. 1901)¹⁶⁶ dâhiler üzerine yaptığı deneysel çalışmalara dayandırarak, bu söz konusu araştırmalardan şu sonuçların elde edilebileceğini vurgulamaktadır.¹⁶⁷

Canlılarda akıl ve duyuların üstünde bir öğretim ve yönlendirme bulunmaktadır. Aklın yönlendirmesi olmaksızın insanlığa birtakım buluşlar getiren dâhilik, bu öğreti sayesinde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu öğretiyi sağlayan içsel bir iletişim de bulunmaktadır.¹⁶⁸

Vecdî'nin kanaatine göre, dâhilerin ortaya çıkardığı buluşlar, bilimin seyrinde değişiklikler yaptığı gibi, peygamberlik de toplumların fikrî dönüşümünü tahakkuk ettirir. Dünya çapında dönüşüm manasında gerçekleşen en büyük vakıalar nübüvvet temellidir. İnsan hayatına derinden tesir eden peygamberlik hakikatinin kasti yalanlar veya dayandığı iddiası, öncelikle insanın değeri ile zıt düşen bir durum olduğu gibi aynı zamanda akla ve mantığa da uygun düşen bir durum değildir. Bu bağlamda sosyal hayatın ilk döneminde ve sonraki gelişim aşamalarındaki insanın en çok muhtaç olduğu şey ilham iken, natüralist bilim adamlarının ilhamı en basit canlılarda kabul edip insan için onun

¹⁶⁵ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 49-50.

¹⁶⁶ Frederic W. H. Myers hakkında detaylı bilgi için bkz. *Meydan-Larousse* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1992), 14: 349.

¹⁶⁷ Bulut, *Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 101.

¹⁶⁸ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 45-47.

mevcudiyetinin kabul etmemeleri anlaşılır bir durum değildir. Bundan dolayı vahiy, akıl ve bilimin kabul edeceği mümkün bir durumdur.¹⁶⁹

Vecdî ile çağdaş olan Zürkânî de bu konuyla alakalı bazı örnekler öne sürerek dehânın vahye, inkâr edenleri hayrete düşürecek keşfedici bir ışık tuttuğunu vurgulamaktadır. Zürkânî'ye göre, dünyanın gidişatını değiştiren toplumsal ve bilimsel harikulade keşif ve düşünceleri gerçekleştiren dâhilerin bütün bunları ortaya koymaları ancak manevi bir iletişim ile söz konusudur. Bundan dolayı bu durum vahyin anlaşılmasında ve kabul edilmesinde bir delil teşkil etmektedir.¹⁷⁰

Bu konu Mustafa Sabri'nin Ferid Vecdî'yi özellikle eleştirdiği hususların başında gelir. Mustafa Sabri: “Ferid Vecdî, mucizeleri reddeden yeni ilmî anlayış çerçevesinde, mucizelerden soyutlanmış bir nübüvvet anlayışı düşünmekte olup, deha ve nübüvvet kavramları arasında kaldığında ise, “ilim, Hz. Muhammed'in dehası karşısında hayrandır” ve “ilim, onun dâhi olduğunu kabul ediyor” sözleriyle Hz. Peygamber'in nübüvvetini değil, onun dâhiliğini ön plana sürmeye çalışmaktadır. Mustafa Sabri'ye göre Ferid Vecdî ne kadar çabalarsa çabalasın, tabiatı başkasını kabul etmeyen yeni ilmî anlayışa metafiziksel bir durum olan veya gaybî bir durum olan nübüvveti kabul ettiremez. Ferid Vecdî'de bu gibi gaybî durumları yeni ilmî anlayışın kabul etmeyeceğini bilmektedir. O halde bu gibi belirgin durumlara bir tavır sergilenmeli ve dâhi oluşu gibi nübüvvetten sonra gelebilecek konular, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin önüne geçirilmemelidir. Ayrıca Ferid Vecdî, bir meleğin Hz. Muhammed'e Allah'ın vahyini ulaştırdığı hakikatini bu yeni ilmî düşüncenin kabul etmeyeceğini açık bir şekilde söylemelidir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in dehâsını ön plana sürüp meseleyi bu çerçevede değerlendiren Ferid Vecdî, kendisinde böyle deha belirtileri olmayan diğer peygamberlerin nübüvvetini ispatlamada sıkıntıya düşecektir.”¹⁷¹ sözleriyle Vecdî'ye eleştiri getirmiştir.

Dehâyı kısmen peygamberlerin fetanet sıfatı ile karşılamak mümkün. Ama bunun abartılması peygamberlerin beşerî tabiatına problemler getirebilir. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in dehâsını değil ahlakını ön plana çıkarmak gerekir. Zira ayette de Hz. Peygamber'in o özelliği vurgulanmaktadır: “*Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*”¹⁷²

¹⁶⁹ Vecdî, *es-Siretü'l-Muhammediyye*, 55; Bulut, *Nübüvvet Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 102.

¹⁷⁰ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 61-62.

¹⁷¹ Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, 1: 111-112; İbrahim Bayram, *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 395.

¹⁷² Kalem, 68/4.

1.6.1.3. Hipnoz ve Manyetizma

Ferid Vecdî'nin vahye bilimsel referans olarak kullandığı delillerden bir başkası da hipnoz ve manyetizmadır.

Hipnoz, bir uyutucunun, deneğin dikkatini belirli bir uyaran üzerinde toplayarak bilincini ve deneği kendi istenci altına alması işidir. Bu yapay yolla uyutulan kişi, verilen komutlara, bu kendine özgü fizyolojik özellikli ruhsal durum içinde, bilinçdışı tepkiler vermektedir. Ancak, telkine açık kişiler uyutulabiliyor. Telkin, kişinin algı, bellek, kendini denetleme mekanizmasını etkiliyor ve körlük, sağırılık, bellek ve ağrı duyusu yitimi ve benzerlerine ortam hazırlıyor. Bu geçici durumda uyumuş (hipnoza girmiş) olan kişiye, gözlerini açamayacağı söylenmişse kişi, gözlerini açamıyor. Öte yandan, uyutum sırasındaki telkinlere, uyutum sonrasında da uyuyor. Ancak, niçin uyduğunu anımsayamıyor; uyumuna başka nedenler buluyor. Kişi, uyutumdan sonra, uyutulma ile ilişkili hiçbir şey anımsamıyor.¹⁷³ Hipnozun gücü hipnotistin özel bir gücüne veya yeteneğine bağlı değildir, asıl güç hipnotize edilen kişinin hipnoza yatkınlığında yatmaktadır. Hipnotize edilmiş olmak, kişinin öz kontrolü bırakması demek değildir, aksine, hipnotize olma deneyimi, hipnotistin, bir eğitmen olarak özneyi davranışa yöneltmesi sırasında bireyin yeni kontrol yolları öğrenmesine olanak tanır. Araştırmacıların ve terapistlerin kullandıkları şekliyle hipnoz size bilinç duygunuzu inceleme ve değiştirme şansını verme potansiyeline sahip bir tekniktir.¹⁷⁴

Araştırmacılar sık sık hipnozla ilgili psikolojik mekanizmalar konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. İlk teoristlerin bir kısmı hipnoz altındaki bireylerin bir trans durumunda, uyanık bilinçten çok farklı bir durumda olduklarını öne sürmüşlerdir. Diğerleri ise hipnozun yükseltilmiş motivasyondan başka bir şey olmadığını öne sürmüşlerdir. Yine bazıları da hipnozun bir çeşit sosyal rol oyunu olduğunu, hipnotisti memnun etmek için yaratılan bir plasebo (etkisiz ilaç) etkisinden başka bir şey olmadığını öne sürmüştür. Hipnoz sonucunda, zihniniz acı uyaranlarını beklenti ve korkuyla büyütebilir, bu etki hipnoz ile azaltılabilir. Acı kontrolü bir dizi hipnotik telkin ile gerçekleştirilir: Örneğin acının bulunduğu vücut parçasının organik olmadığını düşünülmesi (odun veya plastik) veya vücudun kalanından ayrı olarak hayal edilmesi ve

¹⁷³ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), Hipnoz (uyutum) md. 2296.

¹⁷⁴ Richard J. Gerrig Philip G. Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam-Psikolojiye Giriş (Psychology and Life)*, trc. Gamze Sart (Ankara: Nobel Yayınları, 2012), 150-151.

bu şekilde zihnin vücuttan uzakta bir yere tatile götürülmesi, zamanın çeşitli yollarla bozulması gibi. İnsanlar bütün düşünce ve imajları bilinçlerinden uzaklaştırdıklarında bile hipnoz yoluyla acıyı kontrol edebilmektedirler.¹⁷⁵ Yapılan çalışmalara bakacak olursak veriler hipnozun hem kronik hem akut ağrıda, cerrahi işlemler sırasında tek başına veya diğer anesteziyelerle kombine kullanımının yararlı olduğunu vurgulamıştır.¹⁷⁶

1882 senesinde Londra’da kurulan ve ünlü pek çok bilim insanının üye olduğu Britanya Psişik Araştırma Derneği’nde hipnoz ve manyetizma ile ilgili 45 yıl süresince pek çok deneysel çalışma yapılmış ve raporları da yayınlanmıştır.¹⁷⁷ Ferid Vecdî’de bu konuyla alakalı ileri sürdüğü fikir ve görüşlerini bu raporlara dayandırmaktadır.¹⁷⁸ Müellifimizin düşüncesine göre, Alman bilim insanı Franz Anton Mesmer (ö. 1815)¹⁷⁹’ın canlı manyetizma olarak adlandırdığı, insanın içinde dolaşan “içsel bir canlının”¹⁸⁰ varlığı, hipnoz uygulamaları suretiyle keşfedildi. Bu çalışma ortaya koymuştur ki, normal aklının haricinde her insanda, ondan bağımsız halde, daha üstün ve kavranamayan bir başka akıl da mevcuttur. İşte bu akıl insanı güzele yönelmesini, çirkin ve kötülüklerden

¹⁷⁵ Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam-Psikolojiye Giriş (Psychology and Life)*, 149-150.

¹⁷⁶ Ayşegül Özgök, “Hipnoz ve Anestezi”, *Anestezi Dergisi* 21/1 (2013): 15.

¹⁷⁷ Bulut, *Nübüvete Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 107 Britanya Psişik Araştırma Derneği’nin meşhur üyeleri şunlardır: Sir Oliver Lodge, William Crookes, Frederic Myers, William James, Henry Bergson, Freud, Pierre Janet ve C. Gustav Jung.

¹⁷⁸ Vecdî, *Dâ’iretü’l-Maârifü’l-Karnî’l-İşrîn*, v-h-y md. 10: 713.

¹⁷⁹ Franz Anton Mesmer (ö. 1815) "Alman hekim, aynı zamanda mesmerizm’in kurucusu. Bu buluşunu magnetism animal olarak isimlendirmiştir. Bu sisteme göre, bütün yaratıklar “magnetik akım”ın etkisi altındadır. İnsan bu akımı biriktirebilir, paslarla ve dokunma ile başkalarına geçirebilir. Fazla duyarlı kimselere bu metodun uygulanması çeşitli bozukluklara yol açtığından, Mesmer Fransa’dan kovulmuştur." *Meydan-Larousse*, 13: 439.

¹⁸⁰ “İnsan bedeni, tıpkı bir pil gibi elektrik üretir ve manyetik bir alana sahiptir. Canlusal manyetik güç, ısı, ışık ve elektrik gibi bir doğa kuvvetidir. Canlılardaki güçlerin denge halinde olması onların düzenli çalışmasını sağlar. Manyetik güç dengesi bozulan bir beden ya da organ işlevini yerine getirmekte zorlanır, yani hastalanır. Dengeyi kurmak için manyetik alanı kuvvetlendirici bir enerji akımına ihtiyaç vardır. Böylece, canlılara özgü manyetik etkiyi, aktarmak yoluyla hasta beden veya organın manyetik dengesi kurulur ve bedenin kendi kendini iyileştirme mekanizmasına yardım edilir. Beden kendini iyileştirecek her türlü mekanizmaya sahiptir. Dışarıdan içeriye doğru yapılan yardım doğrudan etki etmez dolaylı bir yardım işlevini görür."

"İnsan vücudu manyetik güce sahiptir. Bu gücü başka bir cisim ya da vücuda aktarabilir. Eller, gözler ve nefesimiz bu etkinin en çok aktarıldığı yerlerdir. Demirden bir mıknatısın nasıl kutupları varsa, canlı bedenlerinde de böyle bir kutupsallık vardır. Sağlıklı bir insan bedenindeki manyetik kuvvet, irade ve istek yoluyla artabilir, istek ve ilgi yoluyla başka bir yere aktarılabilir. Kendine güven duygusu bu işlemin temel unsurudur. Şefkat ve sevgi manyetik gücün tedavi edici rolünün ayrılmaz bir parçasıdır."

"Manyetik tedavi bir elektirikselsel akımla değil, manyetik akışkanla oluşur. Bu akışkan, vücutta etrafına yayılır, cisimden cisme geçer. Akışkan, temelde ruhsal enerjinin bir başka görünümüdür. Güçlerin dönüşümü prensibi burada da geçerlidir."

"Manyetizmanın fiziksel yasaları: İnsan vücudu kutupludur, sağ taraflar pozitif, sol taraflar negatiftir. Vücudun ön tarafı pozitif, arka tarafı negatiftir. Aynı isimli kutuplar birbirlerini iterler; zıt isimli birbirlirlerini çekerler. Aynı isimli kutuplar uyartıcı zıt isimli kutuplar isesakinleştirici niteliktedir." Ergün Arıkdal, *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989), 97-98.

sakınmasını da telkin eder. Aynı zamanda bu içsel akıl vücudu yönlendirir, organlarını idare eder ve zararlardan muhafaza eder.¹⁸¹

Ferid Vecdî'nin düşüncesine göre, araştırmacılar, buldukları sonuçlardan yola çıkarak, ilahî dinlerde Allah'tan geldiği kabul gören vahiy reddetmeleri dolayısıyla, vahiy, insanın içsel kişiliği olarak düşünmektedirler. Söz konusu araştırmacılara göre, vahiy olgusu psikolojik ve tabî özellikleri olan somut olaydır. İnsanın iradesi ve yönlendirmesinden bağımsız bir biçimdedir. Dilediği zamanda ve dilediği şekilde fitrî bir içgüdü gibi hareket eder. Bu içgüdüğü insan harekete geçirebilir fakat onu zorlatamaz, yani yeni bir düşünce veya icat ortaya koyma gücüne sahip değildir. Dâhilerin olağandışı olaylar ortaya koydukları anda, bu içsel kişilik fizyolojik duruma eşlik eder. Onların beyin döngüsünü uyarır ve içsel kişiliklerin yaptığı eylemi devam ettirir. Yine bu araştırmacılara göre, vahiy melek vasıtasıyla Tanrı'dan gelmez, aksine içsel kişiliğin insana tecelli etmesiyle birlikte ortaya çıkar. Bu içsel aklın mevcudiyetini insan sezemez. Bu içsel akıl, genel ruhani hayatla da doğrudan olarak bağlantılı durumdadır. Ondan düzeyine uygun olarak bilgi alır ve aldığı bu bilgiyi ilham aracılığıyla insana yansıtır. Kendilerine yeni bir din ulaşmadığı halde, bazı insanların bu genel ruh vasıtasıyla yüksek seviyelere ulaşması bunu ispat etmektedir.¹⁸²

Müellifimizin kanaatine göre, insanın iki hayatı vardır: bunlardan biri, sınırlı seviyede normal hayat, diğeri ise manyetizma deneylerle elde edilen verilerin akılda şüphe bırakmayacak biçimde ortaya koyduğu ruhani hayat. İnsan bu ruhani hayatında elde ettiği semavî bilgileri ve ilahî gerçekleri tabiatına uygun hale getirir ve aklının anlayacağı şekle dönüştürür. Bu şekilde insan gelişimini devam ettirir.¹⁸³ Dolayısıyla insan, iradesi ile elde ettiği bilgilerin haricinde daha üstün bir bilginin mevcudiyeti, manyetizma ile deneysel bir şekilde ortaya konulmaktadır.¹⁸⁴

Vecdî ile çağdaş olan Zürkânî de bu konu bağlamında Vecdî ile benzer düşüncelere sahiptir. O, peygamberlerin vahiy alma sürecindeki yaşadıkları ruhsal hallerden bazılarını, hipnoz halindeki deneğin durumuna benzediğini öne sürmektedir. Zürkânî'nin düşüncesine göre, peygamberler vahiy anında, baygın düşmüş veya uyku halinde gibi gözükürler. Bununla beraber şiddetli sarsıntı terleme hisseder ve bu

¹⁸¹ Vecdî, *el-İslâm Dinun Âmmun Hâlidun*, 16.

¹⁸² Vecdî, *el-İslâm Dinun Âmmun Hâlidun*, 17.

¹⁸³ Vecdî, *el-İslâm Dinun Âmmun Hâlidun*, 18.

¹⁸⁴ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 110.

psikolojik onun bedeninde gözlemlenebilir. Normal insanî durumundan sıyrılan peygamber artık vahiy almak için hazır bir duruma gelir. Bu durumun sonrasında kendisine verilen vahiy bir daha unutulmamak üzere hafızasına kazınır. Vahye mazhar olan peygamberin o anda yaşadığı durumla benzerlik gösteren bir durum vardır ki o da, insanda normal akıldan daha üst bir seviyede yer alan içsel aklın mevcudiyetini ortaya çıkaran yapay uykudaki (hipnoz halindeki) kişinin durumu. Hipnoz halinde vücudu cansız bir halde olan insan, bedeninin etsiz olduğu bu durumda, zihinsel faaliyetlerini sürdürebilmektedir. Hipnozu uygulayanın sözlerini duyabilir, örtü arkasındaki şeyi okuyabilir, bazı gizli olan şeyleri bildirebilir ve telkine hazır bir durumdadır. Hipnoz halindeki insanın bu durumunun deneysel olarak ispatlanması, benzer vasıflara sahip olan vahyin anlaşılmasını kolaylaştırmakla birlikte reddedilmesini de imkânsız yapmaktadır.¹⁸⁵

Izutsu'da Peygamber'in vahiy alma sürecini buna benzer bir yolla açıklar. Izutsu'ya göre şu şartlar yerine geldiğinde peygamber vahye hazır konuma gelir: "Birincisi, Allah'ın kelamıyla insanın konuştuğu dil aynı değildir. Bu sebeple Allah insanın konuştuğu dille o insanı vahye hazır duruma getirir. İkincisi ise, Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılıktır. Bu ontolojik farklılık ortadan kalkmadıkça insan vahye hazır bir konuma gelemmez. Dolayısıyla ya insan Allah'ın manevi gücü altında tam bir kişisel dönüşüm yaşar ya da Allah insanın seviyesine inip bir ölçüde onun vasıflarına bürünür. Bu iki fiil insan için fiilen söz konusudur."¹⁸⁶

Yine bu konu özelinde Şiblî Nu'manî de Ferid Vecdî'nin vahye bilimsel dayanak olarak düşündüğü ruhla ilgili deneysel çalışma sonuçlarını göz ardı etmemektedir. Nu'manî, tabiat kanunlarına aykırı olan olayları aklın reddedeceği ilkesinden yola çıkarak, mucizelerin bilimsel bulgularla ortaya çıkacağını öne sürmektedir. Nu'manî'ye göre, William Crooks¹⁸⁷, Russel Wallace¹⁸⁸ ve Henri Bergson gibi çokça Batılı bilim insanının mensubu olduğu Psikolojik Araştırma Merkezi'nde ortaya konulan deneysel

¹⁸⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, 1: 57-59; Bulut, *Nübüvve Çeğdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 110.

¹⁸⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, trc. Kürşad Atalar, 3. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 251-252.

¹⁸⁷ William Crookes (ö. 1919), İngiliz kimyacı ve fizikçisi. Metapsişik araştırmacı ve İngiliz Psişik Araştırma Derneği başkanlarından, spiritüalist. *Meydan-Larousse*, 4: 298.

¹⁸⁸ Alfred Russel Wallace (ö. 1913), İngiliz gezgini, tabiat bilgini, antropolog ve biyologtur. Darwin ile aynı zamanlarda ve Darwin'in çalışmalarından habersiz olarak evrim teorisi üzerine çalışmalar yaptı. Aynı zamanda Wallace, ruhun varlığına inanan bir kişi olarak Tanrı'nın evrimle yarattığına inanıyordu ve insanın zihinsel faaliyetlerinin doğal seleksiyon ve buna benzer mekanizmalarla açıklanamayacağını vurgulamaktadır. *Meydan-Larousse*, 20: 196.

araştırma verilerine göre, şüpheyne mahal vermeyecek şekilde madde haricinde bir varlığın (ruh) olduğu vurgulanmıştır. “Varlığın sadece maddeden ibaret olduğu” ilkesini temelden değıştiren bu araştırmalar, aynı zamanda maddeden ayrı bir varlık olan ruhun, zaman ve mekândan da bağımsız bir şekilde olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bununla beraber aklın idrak etmesinden öte maddeden maddeye, vücuttan vücuda doğru bir iletişimin de bulunduğu ortaya atılmıştır.¹⁸⁹

Ferid Vecdî, psikolojik çalışmaların ortaya koyduğu verilerden hareketle, dâhilik gibi çaba ötesi ortaya konulan olağanüstü olaylar, hayvan ve bitkilerde bulunan ilham ve hipnoz ile ortaya çıkan insanın fizik ötesi içsel kişiliğini vahiy için bilimsel dayanak olarak görmektedir. Vecdî’nin yaşadığı dönem göz önüne alınırsa, materyalist akımın ortaya attığı itikadî şüphelere karşı zihni karışık insanlara klasik söylemlerle cevap vermenin pek ikna edici olmayacağı açıktır. Materyalizm baskısı altında güçlü söylemleri geliştirme aşamasında olan Müslüman toplumunda, yine Batı kaynaklı verileri kullanarak cevap vermeye çalışan Ferid Vecdî’nin pozitif bilimlerden oldukça etkilendiği, vahiy ve nübüvvete pozitivist bir bakış açısıyla yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu araştırma verilerini vahiy için temel kabul etmekle beraber, bu verilerin Allah’ın bütün varlıklarla iletişimini, evrende yaratılış ve hâkimiyetini de gösterdiğini dile getirmeye çabalamıştır.¹⁹⁰

Yakın dönem âlimleri pozitivist-materyalist dünya görüşleri ve çeşitli felsefî itirazlar karşısında vahyin imkânı konusunu ağırlıklı bir şekilde ele alma ihtiyacı duymuşlardır. Burada işlenen ana tema, gaybî bir içeriğe sahip olan vahiy bilgisinde ve onun Allah tarafından seçilen bazı insanlara aktarılmasında aklen bir imkânsızlığın bulunmamasıdır. Zira İsmail Hakkı İzmirli’ye göre, İslam dini, taklitten ve benzeri bütün bağlardan kurtardığı akla bağımsızlığını kazandırmış, ayrıca dünya saadet ve refahının elde edilmesi yolunda onu serbest bırakmıştır.¹⁹¹ Bu bağlamda bu dönem kelimcılarının vahyin doğruluğunu göstermek ve kabulünü sağlamak için en çok başvurdukları yöntem, İslâm vahyinin en geçerli kıstası kabul edilen aklî bilgiler ve bilimsel verilerle mukayesesidir. Bu konuda diğer din ve medeniyetlerle İslam dini karşılaştırılarak İslam’ın ne kadar akılcı ve yenilikçi olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.¹⁹²

¹⁸⁹ Nu’mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedid*, 268-273.

¹⁹⁰ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 113.

¹⁹¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf İslâmiyye Matbaası, 1339), 1: 14-15.

¹⁹² Özervarlı, *Kelâm’da Yenilik Arayışları*, 190-191.

Şeyhülislam Mustafa Sabri ise, nübüvvetin varlığına bilimsel delil kapsamında batılı düşünürlerin ruhun varlığı hususunda ortaya koydukları çalışmaları gereksiz görmektedir. Zira ona göre, kadim Müslüman mütefekkirler modern delillere ihtiyaç duymaksızın, nübüvvetin varlığını kanıtlamışlardır. Ayrıca ruhun varlığını bilimsel delillerle ortaya çıkarmak peygamberliği ve vahyi kanıtlamak manasını da gelmez.¹⁹³ Yine Mustafa Sabri'ye göre, Peygamberlikle ilgili konuların Hz. Peygamber'in hayatı misalinde sarıh bir biçimde ortaya koyulmuştur. Abduh, Vecdî ve Heykel Paşa gibi mütefekkirlerin bu hususları harikuladeliikten soyutlayıp aklî ve bilimsel çizgiye indirgediler ve modern bilim tarafınca reddedilen gaybî konuları elde edilen bu verilerle ispatlamaya gayret gösterdiler.¹⁹⁴

Batı'daki psikolojik çalışma sonuçlarının “insan yaşadığı asrın adamı olmalıdır” prensibi gereği, dinî inanç konuları hakkında ortaya atılan şüpheleri bertaraf etmek için kullanılmasını uygun görmeyen Mustafa Sabri, var olan aklî ve naklî delilleri seçtiğini beyan etmektedir. Zira bu yeni bulguların zararı faydasından daha çoktur. Müslüman âlimlerimizin asırlar önce ortaya koydukları deliller bu çeşit konuların ispat edilmesinde yeterlidir.¹⁹⁵

Her şeyi madde (materyalizm), deneysellik (empirisizm) ve olguculuktan (pozitivizm) ibaret gören batı düşüncesinde psikoloji deneysel bir bilim haline gelmiştir. Bilimsel yöntemlerin zihinsel fenomenlere uygulanabileceği fikri, hem felsefi düşünceden hem de 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan fizyoloji araştırmalarından miras kalmıştır.¹⁹⁶ Fizyolojinin deneysel yöntemini ve laboratuvar çalışmalarını kendi alanına aktaran psikoloji, deneysel psikoloji olarak yeni bir nitelik kazanarak, genel düşünce ve gözlemlere dayanan yöntemini, elde edilen verilerin kesinlik ifade eden gözlemlere dayanması yönünde geliştiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte sinir ve ruh hastalıklarının gelişen bilimsel yöntemlerle tedavi edilmeye başlanması, psikiyatrinin bilimsellik niteliğini kazanmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bu sebepler, psikolojinin felsefeden ayrılarak bağımsız, tek başına bir ilim dalı olma sürecini gerçekleştirmiştir. Bakıldığında o dönemde psikolojinin inceleme alanı davranışlar ve tepkiler olmakla

¹⁹³ Şeyhülislâm Mustafa Sabri, *Mısır Uleması İle İlmî Münakaşalar*, trc. İbrahim Sabri Efendi - Osman Erdem (İstanbul: Gül Neşriyat, 2005), 1: 61.

¹⁹⁴ Mustafa Sabri, *Mısır Uleması İle İlmî Münakaşalar*, 1: 100.

¹⁹⁵ Mustafa Sabri, *Mısır Uleması İle İlmî Münakaşalar*, 1: 329; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 115.

¹⁹⁶ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, trc. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 27.

beraber, pratikte bilinç olaylarını inceleme konusu yapmaktaydı. Bu bağlamda bilinçli, iradeli ve akıllı bir varlık olarak tasavvur edilen insanın bilinç ötesi görünmeyen yönü inceleme kapsamında değildi.¹⁹⁷

“Psikanaliz başlangıçta bir kişilik teorisi olarak değil, bir tedavi yöntemi olarak ortaya çıktı. Fakat zamanla tedavi yöntemlerini belirli bir standarda kavuşturma teşebbüsleri, doğal olarak psikanalitik bir kişilik teorisinin ortaya çıkmasını sağladı. Freud sadece yöntem geliştirmekle kalmadı, aynı zamanda bu yöntemlerin nasıl ve niçin etkin olduğunu anlama çabasıyla terapik süreçlere yönelik teorik temeller de üretti. Böylece hem sözü edilen teknikler hem de teorik temel, neticede psikanalizi ortaya çıkardı.”¹⁹⁸

“Psikanalizin kurucusu olarak Sigmund Freud ve bu anlayışın en önemli temsilcisi olarak da Freud’un öğrencisi Carl Gustav Jung görülmektedir. Derinlik psikolojisi olarak da isimlendirilen bu anlayış (Psikanaliz) kendi derinliği ve genişliği içerisinde insanın genellikle şuur dışında kalan veya şuur dışından kaynaklanan ruhsal olaylarını ya da insanın şuur dışı derinlikleriyle olan ilgisini araştıran bir bilim dalıdır. Buradan hareketle o ilk planda şuur dışından veya şuur altından beslenen ruhsal olayları ortaya çıkarmak gayesini gütmektedir.”¹⁹⁹

“Psikolojinin ortaya koyduğu verilere göre, insanın zihinsel dünyası sadece bilinç ve bu bilincin ortaya koyduğu görüntüden ibaret değildir. Bu bilincin dışında bilinçaltı diye tabir edilen gizli bir bilinç, zihin veya akıl vardır. Normal bilinç herhangi bir gerçeği duyular vasıtasıyla ve gerekçelendirerek bilebilirken, gizli bilinç, duyulara ihtiyaç ve düşünmeye ihtiyaç duymaksızın direkt bir şekilde idrak eder. Bu metotla ulaşılan bilgiye de zorunlu ilim denir. Bu yolun dini olarak karşılığı ise keşif ve ilham olarak isimlendirilir.”²⁰⁰

Bu hususla ilgili şu konu göz ardı edilmemelidir: “Peygamberlerde vuku bulan vahiy ve gaybî bilgiler gibi, ruhani ve kutsal haller medyumlarda ortaya çıkan garip vakıalarla kesinlikle kıyaslanamaz. Medyumların kendilerinde görülen vakıalar her insanda ortaya çıkabilecek sıradan, normal olaylar ve bazı sözlerden ibarettir. Hâlbuki

¹⁹⁷ Kerim Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987), 4-5.

¹⁹⁸ Robert W. Crapps, “Psikanaliz ve Din”, *Marife Dergisi*, trc. Ali Ayten 4/1 (2004): 172.

¹⁹⁹ Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, 6-7.

²⁰⁰ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 117.

peygamberlere indirilen vahiyler olağanüstü ve insanüstü bir mahiyete sahiptir. Zira vahiy ve ilham ilahi kaynaklıdır ve aracı olarak bu işi bir melek görmektedir.”²⁰¹

1.6. Vecdî'nin Mucize Anlayışı

Mucizelerin itikadi bir mesele olduğunu kabul etmekle beraber din ayrı, bilim ise apayrı bir şeydir ve bu ikisi arasında herhangi bir ilişki yoktur denebilir. Fakat dinler özellikle de üç ilahi din evrenin var olmasından, çeşitli kâinat olaylarından ve bunlardan ziyade bir takım mucizelerden bahsetmektedir. Kısacası din ile bilim aynı konular çerçevesinde farklı şekillerde konuşmaktadır. Bundan dolayı kâinatta meydana gelen vakıalar yalnızca dinin değil, biliminde araştırma sahasına girmektedir. Son üç yüz yıldır din bilim ilişkisinden veya çatışmasından bahsediliyorsa; bu ikisinin de ya belirli bir olaya aynı veya farklı şekillerde yaklaştıklarını ortaya koyar. Zira söz konusu çatışma ve ilişkinin tartışmaları mucizeler ve mucizelerin imkânı etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.²⁰²

Ferid Vecdî, mucizeyi, “risaletin tasdikine delalet için peygamberlerin eliyle gerçekleşen harikulade olaylar”²⁰³ olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Vecdî, mucizeyi peygamber davetini normal olarak tefekkür edemeyen katı şuurlu insanların hayallerine etki eden evrendeki yasalar (sünnetullah) gibi hususi bir yasa olarak²⁰⁴ değerlendirmektedir. Vecdî'nin bu yönüyle Muhammed Abduh'un tesiri altında kaldığı görülmektedir. Ayrıca müellifimizin, maddecilerin ortaya koyduğu şüphelere karşı akli ve ilmi yönden açıklama çabası içinde savunmacı bir tutum öne sürdüğü görülmektedir.²⁰⁵

Musa peygambere; asasının yılanı dönüşmesi²⁰⁶, elini göğsüne sokunca beyazlaması²⁰⁷, İsa peygambere; bebekken konuşması²⁰⁸, ölüyü diriltmesi²⁰⁹ gibi mucizelerin bahşedilmesine rağmen, Hz. Peygamber'e Kur'an'da bu çeşit mucize verildiğine dair herhangi bir ayetin bulunmadığına dikkat çeken Ferid Vecdî, bunun sebebine; Hz. Muhammed döneminde tekâmül sürecindeki insanın akıl ve bilinç yönünden olgunlaşmasını tamamladığı yönünde açıklık getirmektedir. Düşünürümüze

²⁰¹ İsmail Fenni Ertuğrul, *Hakikat Nurları* (İstanbul, 1949), 339.

²⁰² Aydın Işık, “Bilim ve Mucize”, *Kuramer Yayınları-Din Dilinde Mucize Çalıştayı*, 2015, 289.

²⁰³ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, a-c-z md. 6: 200.

²⁰⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, a-c-z md. 6: 201.

²⁰⁵ Bulut, *Nübüvve Çeşit Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 141.

²⁰⁶ Taha, 20/20.

²⁰⁷ Kasas, 28/32.

²⁰⁸ Meryem, 19/ 30-33; Maide, 5/ 110.

²⁰⁹ Maide, 5/110.

göre, Hz. Peygamber'in hakkı ortaya koyup batılı ortadan kaldırması, örnek ve temiz yaşantı tarzı ile akıl ve gönüllere dokunması en büyük mucizesidir. Bununla beraber, varlık ve konum yönüyle çok güçlü olmamasına rağmen, kısa sürede toplumun inancını değiştirmesi, kabileler halinde yaşayan toplumu bir ideal uğrunda birleştirmesi ve insanoglu için evrensel prensipler ortaya koyması da onun mucizelerindendir.²¹⁰

Ferid Vecdî, diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber'in de hissi mucizelerinin olduğunu onaylamakla beraber, bu mucizelerin Hz. Muhammed'in davetine temel oluşturmadığını beyan etmektedir.²¹¹

Ferid Vecdî'nin vahyi ilmi bir temele oturtma gayreti paralel olarak mucize anlayışında da görülmektedir. Öyle ki bu yaklaşım tarzını İsrâ Mucizesi örneğinde öne sürmüştür. Müellifimiz, isra ve miraç hadisesinin vuku bulması hususunda Müslümanlar arasında herhangi bir fikir ayrılığının var olmadığını ve bu hadiseye mucizevi bir olay olarak inandıklarını vurgulamaktadır. Bu konudaki fikir ayrılığının beden mi yoksa ruhen mi gerçekleştiği hususunda olduğunu belirtmektedir.²¹² Vecdî'ye göre, bu konuda ihtilaflı fikirlerin ortaya çıkmasının nedeni, isranın beden ve ruh birlikteliği ile gerçekleşmesine ilişkin açık ve belirgin bir delilin bulunmamasıdır. Esasen bu konudaki deliller isranın ruhen vuku bulduğunu ortaya koymaktadır.²¹³ Düşünürümüze göre isranın ruhen gerçekleştiğini kabul etmek imana zarar veren bir durum değildir.²¹⁴

Müellifimiz isra ile ilgili görüşleri oldukça dikkatli bir şekilde ele almaktadır:

İsranın sadece ruhen olduğu görüşüne sahip olan bir kimse, bu konuda farklı düşünenlere karşı hoşgörülü olmalıdır. Mesele gaybî bir mesele olduğundan farklı görüşlerin ortaya çıkması doğaldır. Üstelik insanın gayb âlemine ilişkin bilgisi sınırlı olması hasebiyle bu meseleyi tam olarak kavraması mümkün değildir.²¹⁵

Ferid Vecdî'ye göre, isranın beden ve ruh birlikteliği ile vuku bulması imkânsız değildir. Zira bu olay tabiatta gözlenebilen günlük olaylar ve bilimin gün yüzüne çıkardığı bazı delillerle ispatlanabilir. Bununla birlikte düşünürümüz isra olayına, Mekke ile Kudüs

²¹⁰ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, a-c-z md. 6: 201.

²¹¹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İsrîn*, a-c-z md. 6: 201.

²¹² Muhammed Ferid Vecdî, *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.), 1: 315-316.

²¹³ Muhammed Ferid Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1953), 364.

²¹⁴ Vecdî, *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*, 316; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 142-143.

²¹⁵ Vecdî, *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*, 316.

arasının aşağı yukarı iki bin km olması ve bir insan bedeninin bu mesafeyi ulaşım aracı olmaksızın taşınması hususuna şu örnekle açıklık getirmektedir:

İnsanın gecenin bir vaktinde iki bin km'yi gidip gelmesi imkânsız değildir. Gökteki gezegenlerin kat ettikleri hızla karşılaştırıldığında bu mesafe kat edilmeyecek bir mesafe değildir. Üzerinde yaşadığımız dünyayı daire olarak düşünmüyorduk. Astronomi bilimi, dünyanın güneş etrafında saniyede 30,5 km hızla döndüğünü ortaya koymuştur. Bu hıza oranla iki bin km olan Mekke ile Kudüs arası on dakikadan daha az sürmektedir. Dolayısıyla bu olağanüstü bir durum değildir.²¹⁶

Ferid Vecdî'ye göre, bir kişi ki maddi yaşamın engelini aşmış, şekli engellerin kabuğunu delmiş ve ruhlar âlemini keşfetmiş, işte o, bazı hususların insan kudreti üzerindeki ruhani güçler vasıtasıyla vuku bulacağını onaylar ve buna inanır. Bununla birlikte, ruhani âlemi keşfedemeyen kişi için de somut bir delil lazım gelir. Bazı pozitif bilimcilerin ortaya koydukları deneyler, yine ruh çağırma seanslarında buldukları, manevi tesirlerle insan bedeninin taşınmasının imkân çerçevesinde olduğunu açıklamaktadır. Bu durumlar deneylerde vuku bulmuşsa, Allah'ın vahiy indirmek ve bir şariat ortaya koymak için seçilmiş, beşeri kötülük ve şehvetlerden arındırılmış, yüce bir ruha sahip olan Hz. Muhammed'de vuku bulması son derece doğaldır. Normal bir insan sandalye üzerinde yükselebiliyorsa, Hz. Muhammed'in de Mekke'den Kudüs'e bedenlen gitmesi mümkündür.²¹⁷

Yine müellifimize göre, nübüvvetle ilgili hususlar, din-bilim ilişkisine dayanmaktadır. Vecdî'ye göre, insan ilk var edilmesinden Hz. Muhammed'in zamanına kadar bir tekâmül sürecinden geçmiştir. İşte bu geçen süreçte peygamberler dönemi "çocukluk devridir." Bu dönemde insan aklının, imanı kabul etmesi için tabiat kanunlarının üstünde harikulade bir olaya ihtiyaç duymaktaydı. Fakat bugün insan için mucizeler ve olağanüstü olaylar devri kapanmıştır. Çünkü insan tekâmülünü tamamlamış ve olgunluk dönemine ulaşmıştır. Bu sebeple yaşadığımız dünyada maddi ilimlerin gelişme göstermesiyle beraber olgunluk seviyesine ulaşan akıl için mucizeyi bilimsel delillerle ortaya koyma gereksinimi duyulmaktadır. Esasen Allah, ilmi hakikatlerin düşünme gücü üzerinde mucizelerden daha tesirli olacağı bir asrın geleceğini bildiği için,

²¹⁶ Vecdî, *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*, 317-318.

²¹⁷ Vecdî, *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*, 318-319; Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-Işrîn*, a-c-z md. 6: 202; Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, 93.

insanları dine davet ederken mucize ve olağanüstü olaylardan daha çok, öncelikle akıl ve bilimi öncelemiştir.²¹⁸

1.7. Nübüvvet-Medeniyet Münasebeti

Medeniyet, geçmişten veya beşerî toplumun ortaya koyduğu ve özlerini birey ve toplumun meydana getirdiği maddi ve manevi diğer şeylerden almış ürün ve birikimler toplamından ibarettir.²¹⁹ İnsanlık tarihi pek çok medeniyetin yükselişine ve çöküşüne şahit olmuştur. Bu medeniyetlerden kimisi mahalli kalmış, kimisi de evrensel bir niteliğe ulaşmıştır.²²⁰ Öyle ki İslâm Medeniyeti de evrensel bir niteliğe sahip bir medeniyet olarak tarihi süreçte büyük bir yer edinmiştir. Bununla beraber nübüvvet kurumu İslâm'ın medeniyet inşasında büyük bir öneme sahiptir. Üstelik İslam medeniyetinin nübüvvet sayesinde meydana geldiği, bu bağlamda nübüvvet ve medeniyet arasında büyük bir ilişkinin var olduğu bir hakikattir. İlk insandan günümüze “Âdem’e tüm varlıkların isimlerinin öğretilmesi”²²¹ ile başlangıç gösteren beşeriyetin tekâmülü, bir anlamda ona verilen yeteneklerin ve aklın nasıl kullanılabileceğini öğreten vahiy ile vuku bulmuştur. Vahyin nüzulü, anlaşılması ve uygulamaya geçilmesi nübüvvet ile gerçekleşmiştir. Nübüvvet ve medeniyetin, toplumsal ve bireysel huzuru, mutluluğu sağlamada ve bütün ahlaki erdemleri uygulamada ortak paydada buluştuğunu söyleyebiliriz.²²²

Muhammed İktbal'in düşüncesine göre, dünyadaki yaşam akışı sezgisel bir şekilde ayırt edip hassas zamanlarda kendi yolunu belirler. İşte tam olarak bu, din dilinde peygambere vahyin nazil olması demektir. İslam'ın eski medeniyetlerin tesirinden uzak kalması ve üç kıtanın bütünleştiği bir coğrafi konumda insanların bilincinde belirmiş olması gayet bir şekilde doğaldır. İşte bu yeni medeniyet, dünya birliğinin temelini oluşturan “tevhid” ilkesine dayanır. İslam bir devlet şekli olarak, insanlığın zihni ve duygusal yaşamında yalnızca bu prensibi dinamik bir etken kılmanın pratik bir aracıdır. Bu prensip hükümdara veya sultana değil Allah'a bağlılığı ister. Bununla beraber tüm hayatın nihai temeli Allah olduğu için Allah'a bağlılık aynı zamanda beşerin kendi ideal doğasına bağlılığı anlamına gelmektedir.²²³

²¹⁸ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 89-90.

²¹⁹ Ali Şeriatî, *Medeniyet Tarihi-I*, trc. Ejder Okumuş, 4. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 19.

²²⁰ Hüseyin Atay, “Medeniyet Tarihinde Yeni Bir İslâm Medeniyeti”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3/3 (1989): 115.

²²¹ Bakara, 2/31.

²²² Bulut, *Nübüvvet Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 159.

²²³ Muhammed İktbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, trc. Rahim Acar, 6. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 184.

Hız. Muhammed'e gönderilen İslam, sosyal ve ahlaki açıdan bir düstur manasında yalnızca bir din va'z etmekle kalmadı, bununla beraber bir zihniyet değişimini de gerçekleştirmiştir ve kısa zamanda kendine özgü ve özgün bir medeniyet oluşturmuştur.²²⁴ "Yeryüzünde dini üstün kılmak" Kur'anî düsturunu kendisine ilke edinen İslam, insanlığa dünya ve ahiret dengesi kurarak hem dünya hem de ahiret mutluluğu vadetti. Kâinatın varlık sebebi insan, insanın varlık sebebi de kulluk ve kulluğun en üst derecesi de Allah'ın rızasını kazanmak olduğu gerçeğini her daim insana hatırlatma görevi peygamberlere verilmiş ve peygamberlerin sonuncusu Hız. Muhammed ile birlikte nübüvvet hatırlatması sona ermiştir.²²⁵

Ferid Vecdî, dünyanın düzenini ve beşeriyeti yüceliğe ulaştıran medeniyeti nübüvvet olgusunun ortaya koyduğunu belirtmektedir. Fakat bu hakikatin teviller ve hurafelerle üzerine set çekildiği, bu sarıh gerçeğin örtüsünün yalnızca ikna edici, bilime dayanan savlarla bertaraf edilebileceğini düşünmektedir. Müslümanlar arasında yıpratıcı bir tesir ortaya koyan, İslam'a yönelik çirkin şüphelerin pek çoğunun Batı'dan taşındığını, İslam'ı savunmanın sağlam temellere oturtulmuş delillerle mümkün olabileceğini beyan etmektedir. Vecdî bu savını tüm yönleriyle "el-Medeniyye ve'l-İslâm" isimli eserinde ortaya koymaya gayret etmiştir.²²⁶

Vecdî'nin düşüncesine göre, Hız. Muhammed'in, yirmi üç yılda ortaya koyduğu mükemmel inkılap basit bir düşünce ve üstünkörü bir bakış açısıyla idrak edilecek sıradan bir durum değildir. Zira Arap toplumu İslam'dan evvel kabilelere ayrılmış, birbiri aralarındaki nefret ve düşmanlık atalarından yaşadıkları zamana kadar süregelmişti. Baskınlar yağmalamalar ve kanlı savaşıla dolu hayatlarında sulh ortamını kuracak ve onları kardeşçesine birleştirecek bir bağ, geleceklerini teminat altına alacak bir nizamı, bu nizamı gerçekleştirecek ve kendilerini felaha erdirecek bir liderleri de yoktu. İnanç bağlamında ise putperestliği en uç noktada yaşıyorlardı. Bu vesileyle İslam, Arap toplumunda dini duyguların canlanması açısından müthiş bir inkılap ortaya koymuştur. Zira Arap toplumundan ziyade diğer toplumlarda da dine davet eden kişiler çok hoş karşılanmamıştır ve bu durum Arap toplumunda da fazlasıyla mevcuttur. Mekkelilerin dini ayinlerini kaydeden yazılı bir belge de mevcut değildir. Atalarından gördükleri

²²⁴ Mevlüt Uyanık, "Yitik Medeniyetimizin İzlerini Takip Ederek Yeniden Diriltmek", *Diyanet Aylık Dergi*, 302 (2016): 27.

²²⁵ Murteza Bedir, "İslâm Medeniyetinin Yitik İlim Halkası", *Diyanet Aylık Dergi*, 302 (2016): 19.

²²⁶ Bulut, *Nübüvvet Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 161-162.

şekilde putlara inanıyorlardı. Bu durumda onların dini duygular açısından zayıf olduklarını ortaya koyuyordu. İslam, dini duyguları meydana çıkarmasıyla ortaya koyduğu inkılabı sonrasında bir medeniyet haline getirmiştir.²²⁷

Vecdî'ye göre, Hz. Muhammed kısa zaman zarfında bu durumdaki bir toplumu, vadilerin, çöllerin orta yerinden hareket ederek dünyanın her bir tarafına medeniyet tohumunu götüren ve adaleti tesis eden bir toplum haline getirmiştir. İşte Arap toplumunun kısacık zaman zarfında ortaya koyduğu bu inkılap hakikaten mükemmel bir durumdur. Hâlbuki bu toplum böylesine olağandışı bir dönüşümü hayatlarında hiç yaşamamışlardı. Bu dönüşüm ve değişimin seri bir şekilde vuku bulması, medeniyetin temelini meydana getiren sağlam prensipler ile olmuştur. Bundan dolayı İslam'ın hakiki medeniyetin özünü teşkil ettiği, medeniyetin de yalnızca hakiki bir dinin prensipleriyle mevcut olacağı açık bir biçimde görülmektedir.²²⁸

Vecdî'nin düşüncesine göre, İslam beşeriyete hâkim olan doğal yasaların seyrini önemli bir şekilde dikkate alan muhkem ve sabit prensipler üzerine dayanır. Zira tarihte şaşalı dönemler yaşamış toplumların medeni prensipleri günümüz insanlığına hitap etmemektedir. Hâlbuki İslam'ın prensip ve ilkeleri hala dinamikliğini muhafaza etmektedir. Beşeriyetin gün yüzüne çıkardığı ilk günden bu yana sosyoloji âlimlerinin sürekli aradığı gelişme veya ilerleme ilkeleri tam olarak bu prensiplerin ta kendisidir.²²⁹

Ferid Vecdî'nin kanaatine göre, ilk insandan bu yana indirilen bütün dinler özünü tevhid teşkil eden “tek” bir dindir.²³⁰ Yüce Allah'ın çağlar boyunca bütün peygamberlere vahyettiği, fakat o asırlarda ileri gelenlerin ekleme çıkarma yaparak kargaşa çıkardıkları, yerinde olmayan teviller ekledikleri, ekseninden kaydırdıkları ilk dindir. Böyle bir değişiklik/tahriften sağlam kalan herhangi bir din var olmamıştır. Beşeriyet için başlıca olan tek bir ümmet olmak ve bütün insanlığa indirilmiş tek bir dine iman etmektir. Müellifimiz, beşeriyet için emsal toplum modelini şöyle tanımlamaktadır: “Aklın kurallarına bağlı olan, bilimsel gelişmelere paralel ilerleyen, adalet, eşitlik, özgürlük gibi değerleri gerçekleştiren, insanı hayvani özellikler ve ilkel kalıntılardan kurtaran evrensel bir toplum.”²³¹

²²⁷ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 24-25.

²²⁸ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 9-11.

²²⁹ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 118.

²³⁰ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 66.

²³¹ Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, 73-74.

Ferid Vecdî'ye göre nübüvvetin topluma evrensel olarak tesiri şu şekildedir: “İsa ve Musa peygamberlerden sonra eski inançlarına dönmüş olsalar da nübüvvet, o toplumların karakteri ve yapısı üzerinde önemli değişiklikler yapmış ve mayasını oluşturmuştur. Peygamberlerden sonraki dönemlerde toplumların inşa ettikleri sosyal dinamiklerde bu temel etkili olmuştur. Özellikle peygamber öğretileri ahlaki yönden medeniyetlere büyük katkı sağlamıştır.”²³²

Müellifimiz, dinler ve medeniyetler arası düşmanlık veya çatışma konusunda önemli saptamalarda bulunmuştur. Düşünürümüze göre, özü itibariyle dinler arasında düşmanlık bulunmaz. Ötekileştirme, dinler arası var olan savaş ve kendi dininden olmayanı yok etme, esasen dinlerin özünde var olan bir durum olmayıp, bu dinlere mensup kişilerce ortaya çıkarılan durumlardır. Bunun delili aynı din çatısı altında toplanan mezheplerin birbirleri arasında çatışmasıdır. Aynı dine iman etmiş olsalar dahi, çıkar ilişkileri ve maddi nedenler bu mezhepleri birbirine karşı düşman edebilmektedir.²³³

Düşünürümüze göre, esasen dinlerin temel amaçlarından bir tanesi de evrensel açıdan ve özel olarak insanlar arası maddi düşmanlık ve çatışmayı yok etmektir. Eğer dinle beraber var olan medeniyet olmasaydı, bu savaşlar önu görülmez bir şekle dönüşebilirdi. Dinin bu savaşlara mani olucu bir rolü olmasına karşın, insanlar bazen egoist bir tavra girebilmektedirler. Tarih serüveninde nübüvvet, bütün toplumlara lütuf getirmiş ve toplum ve dünya çapında devrimler gerçekleştirmiştir. İlerleme noktasında toplumlara önemli fırsatlar takdim etmiştir. Her ne kadar özlerinden uzaklaşmış, hurafeler ve bidatlerle dolmuş olsalar da dinler, toplumların medeni bir hal almasında en önemli etken olarak mevcudiyetini devam ettirmektedir.²³⁴

Tarih boyunca bütün toplumlarda kuşaktan kuşağa aktarılan genel bir ruh mevcut olmuştur. Bu ruh “süfli” veya “ulvi” olabilir. Peygamberlerin üstlendikleri görev ise gönderildikleri toplumlarda yeni bir ruh ortaya koymaktır. Kur'an-ı Kerim'de bu hakikat şu şekilde ortaya konulur: “*Dereceleri yükselten, Arş'ın sahibi Allah, kavuşma günüyle korkutmak için kullarından dilediğine iradesiyle ilgili vahyi indirir.*”²³⁵ Bu ruh sayesinde toplumlar gelişimlerini gerçekleştirirler. Hz. Muhammed de bütün insanlığı istenilen medeniyete ulaştırmak ve toplumu ıslah etmek için gönderilmiştir.²³⁶ Bu hakikat de

²³² Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md, 9:775.

²³³ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md, 9:776.

²³⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-Maârifü'l-Karni'l-İsrîn*, n-b-e md, 9:777.

²³⁵ Mu'min, 40/15.

²³⁶ Bulut, *Nübüvvet Çeşitli Bir Yaklaşım - Muhammed Ferid Vecdî-*, 165-166.

Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: “İşte sana da, emrimizle, bir ruh (kalpleri diriltten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, kendisiyle doğru yola eristireceğimiz bir nur yaptık. Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.”²³⁷

Ferid Vecdî'nin düşüncesine göre, psikoloji biliminin de belirttiği gibi, insanın tabiatında mükemmelliğe mukabil bir eğilim mevcuttur. Bu eğilim, toplumsal ve bireysel açıdan, o toplumun önderleri tarafınca gerçekleştirilir. Bu durumun en güzel örneği, Hz. Muhammed'dir. Hz. Peygamber, tarih boyunca hiçbir önderin ortaya koyamadığı bir toplumsal inkılabı başarmış, ilkel toplum özelliklerini ortadan kaldırarak, birbirine bağlı fertlerden meydana gelen bir toplumu medeniyete ulaştırmıştır. Bedeni isteklerin çirkinliklerinden, insanın ulviliğini temel alan bir akli konuma, cahiliye adetlerini bir kenara bıraktırp edebi hayata çevirerek, sosyal adaleti sağlamıştır.²³⁸ Dünya medeniyetine katkıda bulunmak için Hz. Muhammed bahsi geçen bu topluma çalışma, toplumsal yükümlülük ve yardımlaşma şuurunu yerleştirmiştir. Nitekim bu prensipler, ideal toplumun meydana gelmesi için esas ilkeler olarak örnek oluşturur. Söz konusu bu medeniyet, Batı'yı dahi gaflet uykusundan uyandıran bir “şark hareketi” olmuştur.²³⁹

Müellifimiz, Batı medeniyetinin zahmetli ve zor bir sürecin akabinde ulaştığı bu medeniyetin prensiplerinin esasen İslam dininde mevcut olduğunu öne sürmektedir. Bu sebeple Müslümanların Batı merakı ile onu emsal almak yerine, malik oldukları dinin evrensel prensiplerini bilmek ve uygulamak için çaba sarf etmeleri gerektiğini ifade etmektedir.²⁴⁰

Vecdî'ye göre, “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık”²⁴¹ ayeti Kur'an'da, insanların din ve dünya işlerini dosdoğru bir biçimde uygulamaları emredilmiştir. Bu sebeple Müslüman toplumun “orta”, yani mutedil ve hayırlı olarak nitelendirilmiştir.²⁴² Bu ayet-i kerimede geçen “vasat” kelimesi “Allah insanları adaletli, dengeli, hayırlı bir topluluk kıldı” manasında tevil edilmiştir. Bununla beraber bahsi geçen kelime, insanların din hususunda dengeli davranmalarına yönelik bir çağrıdır. Bu

²³⁷ Şûra, 42/52.

²³⁸ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 9-10.

²³⁹ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 69-71.

²⁴⁰ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 9-10.

²⁴¹ Bakara, 2/143.

²⁴² Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 81.

kavramla Müslümanlara dengeli, mutedil, adil, bir toplum olmaları gerektiği nasihat edilmiştir. Ayrıca bazı Hristiyanlar kadar aşırıya kaçmamaları ve bazı Yahudiler kadar da ihmal etmemeleri yönünde öğüt verilmiştir.²⁴³ Yani kısacası ifrat ve tefrite kaçmayarak itidali/orta yolu korumaları yönünde öğütte bulunulmuştur. Bununla birlikte “vasat kelimesine, “insanların en iyileri ve adaetlileri kıldık”²⁴⁴, “Kâbe yeryüzünün ortası olduğu gibi sizi de orta ümmet yaptık, yani diğer ümmetlerden daha faziletli bir konuma getirdik”²⁴⁵ gibi anlamlar da verilmiştir.

Düşünürümüz de yukarıda bahsedildiği üzere “vasat” kavramına ifrat ve tefrit arasında bulunmak şeklinde anlam vermektedir. Bu sebeple evrensel yükümlülüğü bulunan Müslümanların hayatlarında aşırıya kaçmamaları ve olumsuz davranışlara mukabil duyarsız bir şekilde durmamaları öğütlenmiştir.²⁴⁶ Vecdî’nin düşüncesine göre, “örnek toplum” kavramı, Müslümanların dışında herhangi bir toplum için kullanılmış değildir. Bundan dolayı Müslümanlar malik oldukları yükümlülüğün özünü iyi anlayıp yaşamlarına tatbik ettiklerinden dolayı evrensel bir medeniyet kurmaya muvaffak olmuşlardır. Yine müellifimize göre İslamiyet, beşeriyeti ruhi yönelimlerinde ifrata kaçma veya tefrite düşme riskinden kurtardığı gibi, insanlara öylesine güzel bir örnek oluşturmuştur ki, var edilişi nizamı, hayat yasaları ile tam bir ahenk içerisinde. Öyle ki, beşeriyeti hakiki barış, başarılı ilerleme ile sosyal düzen ve beşeriyetin istediği gerçek özgürlüğe ulaştıran vasıta, bu örnektir.²⁴⁷

Fazlur Rahman’ın düşüncesine göre Kur’an, yeryüzünde ahlaki temele dayalı sapaşğlam ve hakiki bir sosyal nizamın sağlanmasını öngörmektedir. O böylesi bir oluşumda renk, dil, ırk, bölge farkını gözetmeksizin tüm insan ırkının aynı kökten geldiğini beyan eder. İnsanın değeri konusunda en önemli kıstasın fazilet olduğunu açıklar. Bu amaç doğrultusunda Kur’an, mensupları bu şekilde istenen bir Müslüman toplum ve kardeşliği meydana çıkarmıştır. İşte bu toplumun gayesi bir “orta ümmet” olmak, dolayısıyla ifrat ve tefritten sakınmak ve hepsinden ziyade “yeryüzünü düzeltmek

²⁴³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kurân*, ed. Dr. Abdullah b. Abde’l-Muhsin et-Turkî (Kahire: Dârun Hacer, 2001), 2:626-627.

²⁴⁴ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*, ed. Ali b. Âşûr Ebû Muhammed (Beyrut: Daru İhyau’t-Türasi’l-Arabî, 2002), 2:8.

²⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtûbî, *el-Câmi’ Li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, ed. Abdullah b. Abde’l-Muhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 2:433.

²⁴⁶ Vecdî, *Min Meâlimi’l-İslâmiyye*, 81; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 167.

²⁴⁷ Vecdî, *el-Medeniyye ve’l-İslâm*, 86-87.

ve oradan –toplumsal, siyasi, ahlaki ve ekonomik- bozulmayı ortadan kaldırmak” için “iyiliği emredip kötülüğü nehyetmek”tir.²⁴⁸

Ferid Vecdî’ye göre İslam dini, Allah’ın yeryüzünün halifesi olan Müslümanlara yeni bir medeniyet ortaya çıkarmak için diğer toplumların medeniyetlerinden yararlı ilkeleri kabul etmelerini ve yeryüzündeki tüm medeniyetlere ait eserlere saygılı olmayı öğütlemiştir. Zira insanlık, bünyesinde tevhit bulunan tek bir toplum olduğundan dolayı tarihi süreçte ortaya çıkan tüm medeniyetler insanlığın ortak mülküdür. Bu sebeple bu medeniyetlere verilecek zarar tüm insanlığa verilmiş gibi olur. Bundan dolayı Kur’an insanlar için ortaya konacak tüm olumsuz fiilleri toplumsal cinayetlerin (fesat) en büyüğü olarak görmektedir ve insanları böyle eylemlerden sakındırmaktadır.²⁴⁹

Ferid Vecdî ise “fesat” kelimesine geniş bir şekilde açıklık getirerek İslam medeniyetinin bazı hususiyetlerini, bu kelime üzerinden ele almaktadır. Bu çerçevede ayetlerde geçen fesat kelimesini; şehirleri yıkıp yıkmamak, medeniyeti yok etmemek, halka zarar vermemek,²⁵⁰ çevreye saygı,²⁵¹ halka işkence etmemek, onları fakirleştirmemek, insanlarla olan ilişkiyi kesmemek²⁵² şeklinde yorum getirmektedir.²⁵³

Vecdî’nin düşüncesine göre, bu ayetlerin nazil olduğu esnada Müslümanların mevcut olduğu topraklarda medeniyete dair eserler bulunmuyordu ve bununla beraber Araplar da bir medeniyet inşa edecek yapıda değildi. Bu durumda, Müslümanların evrensel nitelikte bir medeniyet meydana çıkaracaklarına delalet etmektedir. Bu bağlamda evrensel bir medeniyet ortaya çıkarma gayretinde olan Müslümanlar, yeni topraklarda karşılaştığı medeniyetlere ait, tapınak, heykel, ibadet yeri, put vb. gibi yerel halkların kutsiyet atfettiği eserlere zarar vermemişlerdir. Hatta bu medeniyetlere ait eserler İslam inancının tasvip etmediği nitelikler taşımaktaydı. Bu durumun en belirgin örneği Mısır’dır. Firavun devrinin İslam inancına uymayan eserleri ortadan kaldırılmamış, tarihsel açıdan belge olma nitelikleri muhafaza edilmiştir. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde, Müslümanların diğer insanların kutsiyet atfettiği şeylere saygı göstermeleri, inançlarında serbestlik tanımaları, İslam’ın bütün insanları kapsayan evrensel bir din ve büyük bir medeniyet olduğunun en belirgin göstergesidir.²⁵⁴

²⁴⁸ Fazlur Rahman, *İslâm*, trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın, 12. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 82-83.

²⁴⁹ Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 168.

²⁵⁰ Neml, 27/34.

²⁵¹ Bakara, 2/205.

²⁵² Rad, 13/25.

²⁵³ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 99-100; Bulut, *Nübüvve Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 169.

²⁵⁴ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 100.

Vecdî, dine karşı olanların “din ile medeniyet bir araya gelemmez” şeklindeki söylemlerini reddetmekle beraber, dinin amacının insanların yalnızca ahiret hayatında mutlu olmalarını sağlamak olmadığını, ayrıca dünyadaki yaşamlarını en iyi seviyeye getirmek olduğunu açıklamaktadır. Müellifimize göre, tarihi serüvende “dini yaymak” adı altında meydana gelen savaşlar dünya medeniyetinin mirasçısı olmak için yapılmıştır. Bu savaşlar sebebiyle pek çok toplum ve medeniyet yok olmuştur. Esasen inancından ötürü karşı tarafa zulmetmek veya eziyette bulunmak, dahası onları öldürmek hiçbir dinin özünde bulunmaz. Fakat işledikleri vahşetleri din adamları din adı altında eyleme döktüklerini, Allah nezdinde onaylanabilir şekle sokmakla beraber sıradan hale getirmeye çalışmışlar. Öyle ki bu işledikleri eylemleri sevap konumuna yükseltmişlerdir.²⁵⁵

Müellifimizin düşüncesine göre, Müslümanların evrensel nitelikte bir medeniyet ortaya çıkaramamalarının sebebi, dinin özünden kaydırılarak bidatlerin ve hurafelerin din gibi görülmesidir. İslam âlemini körelten ve kapkara bir leke gibi duran bu tortulardan arındırılmış bir hale getirilmedikçe var olan dini anlayışın yeni bir medeniyet ortaya çıkarması mümkün değildir.²⁵⁶

Ferid Vecdî’nin düşüncesine göre esasen dinin özünde var olmayan Müslümanların sonradan dine dâhil ettikleri hurafe ve bidatler İslam inancının Avrupalılar tarafından tenkit edilmesine ve kötü olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermektedir. Bu nedenle sonradan dine girmiş olan bütün hurafe ve bidatleri ayıklamak akılselim bütün âlimler üzerine düşen bir görevdir. Müslümanlar sünneti dışlayarak onun yerine bidatleri zahir etmişlerdir. Bu bidatler adet olarak o kadar sindirilmiş ki onları adeta söküp atmak imkânsız hala gelmiştir. Bu bidatler dinin asıl ilkeleri üzerine set çekmiş ve bu sebeple batılilar ve avam, dinin bu bidatlerden ibaret olduğunu zannetmişlerdir.²⁵⁷ Ferid Vecdî bu hususu dine bulaşmış bir hastalık olarak değerlendirmekte ve bu hastalıktan kurtulmanın formülünü şu biçimde izah etmektedir:

Her akılı başında Müslümana iki görev düşmektedir:

Birincisi, bütün âleme şunu anlatmalıdır ki, Müslümanlık bir takım garazkâr muharrirlerin kendisine isnat ettiği hezeyanlardan ve avam insanlar tarafından yapılan beyinsizliklerden tamamen münezzehtir. Dünyanın mutluluğu ve gerçek medeniyet için temel ilkeler ancak İslam dininde mevcuttur. İşte bu gerçek iyice

²⁵⁵ Vecdî, *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*, 97.

²⁵⁶ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 6-7.

²⁵⁷ Bulut, *Nübüvve Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 170-171.

anlatılmalıdır ki Müslümanlığı araştıran bazı büyük filozoflar gibi herkes bu büyük dini saygı ve sevgi ile karşılasın.

İkincisi ise, insanlara cazip görünse de simsiyah biri leke gibi dinin üzerini kaplamış olan bidatleri kaldırmalıdır. Çünkü gece karanlığının dünya güzelliklerini kapladığı gibi hurafeler ve bidatler de aklı karartır. Ümmetin kurtuluşu ve bekası bunların dinden ayıklanması ile mümkün olabilir. Bunun önü alınmazsa Müslümanların sonu hiç de iyi olmayacaktır.²⁵⁸

Vecdî'nin birçok konuda olduğu gibi bu konuda da fikir olarak örtüştüğü Muhammed Abduh'un düşüncesine göre, ümmetin meydana geliş nedeni, büyümesine ortam hazırlayan etken din ise; düşüşü ve ortadan yok oluşu, şüphesiz dinin ilkelerine arka çevirmesi, bırakması ve dinin aslında var olmayan bidatleri ona dâhil etmesidir. Delille sabit olan ilkelerin yerine bidatleri sokmasıdır. İşte bu durum, dindeki ilahi amacı, dinin açıklamakta olduğu ilahi hakikati göz ardı ederek, bunları herhangi bir evrak okur gibi bir tavır takınmaktan dolayı meydana gelmiştir. Kısacası Müslümanların içerisinde bulunduğu bu halden kurtulmanın yolunun hikmeti içinde bulunduran, sevgiye çağıran, birliği sağlayan din olduğunu beyan etmektedir. O din; aklı hak ile destekler, ruhları rezillikten uzaklaştırır, topluluğun ihtiyaç duyduğu her türlü lüzumlu şeyi garanti eder, nefislerini temizler, bağlılarına ilim ve medeniyet emreder.²⁵⁹

Düşünürümüze göre, Müslümanların bir medeniyet ortaya koyma yolunda bir diğer engelin nedeni de din-dünya ayrımı ve bunların arasında iyi denge kuramamalarıdır. Din ile dünya işleri arasına bir ayrım koyamamak, İslam esaslarına tümüyle aykırıdır. Hâlbuki İslam, maddi ihtiyaçlar ile manevi ihtiyaçları eksiksiz bir şekilde dengeye oturtmuştur. Dünyayı bırakıp yalnızca ibadete yoğunlaşanlar, İslam'ın prensiplerine aykırı bir şekilde yol izlemiş olmaktadırlar. Hz. Muhammed, ümmetini ahiret için çalışmaya teşvik ettiği kadar dünya işleri için de gayret göstermeye teşvik etmiştir. Din-dünya ayrımı, milletin meylettiği şey ile emelleri arasında zıtlık ve hedefleri arasında uyumsuzluk meydana getirir. İnsanlar arasında ayrımcılık, nefret ve kin ortaya çıkar. Böylelikle toplumun ayrışmasına ve çöküş yaşamasına sebep olur.²⁶⁰

Ferid Vecdî, İslam'ın esir ve kölelere özgür insanlardan farklı bakış açısının olmadığını ve onları kardeş gibi değerlendirdiğini ortaya koyarak²⁶¹ bu konuda şu hadisi

²⁵⁸ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 6-7.

²⁵⁹ Cemaleddin Afgâni - Muhammed Abduh, *el-Urvetü'l-Vuska* (Kahire: Müessesetü'l-Hindavî, 2012), 51-52.

²⁶⁰ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 97-99.

²⁶¹ Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, 118.

referans noktası görmüştür: “ *Köleler sizin kardeşlerinizdir. Allah onları sizin elleriniz altına (emaneten) vermiştir. Onlara kendi yediğinizden yedirin. Kendi giydiğinizden giydirin. Onlara yapamayacakları şeyleri yüklemeyin.*”²⁶² Müellifimiz savaşlarda erkeklerin esir alınması noktasında ilginç bir tespitte bulunmuştur. Zira ona göre, savaşlar insanların gözüne kötü gözükse de, esirlik gibi bazı faydalı yöneticileri meydana çıkarır. Savaşlarda erkeklerin esir alınması veya ölmeleri bir yönden, erkeğin esareti altında bulunan kadınların özgürleşmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla erkeğin olmadığı toplumlarda veya ailede ihtiyaçların karşılanması noktasında kadın daha etkin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Bu sebeple kadının toplumda ön planda olması toplumun gelişimine katkı sağlamıştır.²⁶³

Dolayısıyla Ferid Vecdî’ye göre, Hz. Peygamber’in peygamberliği evrensel niteliktedir. Ona insan fitratının davet ettiği, tahrif edenlerin, tevilde bulunanların yüklediklerinden soyutlanmış, bütün peygamberlere gönderilen “ ilk din” indirilmiştir. Bu dinin bünyesinde bütün insanlık ittifak edebilir. Böylelikle insanların dinleri tek bir din, toplumları da tek bir toplum olur.²⁶⁴

²⁶² Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhârî, *el-Câmi‘u‘l-müsnedü’s-şâhîhu‘l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Mustafa Tayyib el-Begâ (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1987), Edeb,44.

²⁶³ Vecdî, *el-Medeniyye ve‘l-İslâm*, 118,123.; Bulut, *Nübüvve Çığdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*, 173.

²⁶⁴ Vecdî, *es-Sîretü‘l-Muhammediyye*, 96.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED FERİD VECDÎ'YE ÇAĞDAŞ ELEŞTİRİLER

Muhammed Ferid Vecdî'nin düşüncelerine özellikle nübüvvete dair fikirlerine kendi döneminden farklı kişilerden eleştiriler yöneltmiştir. İşte Vecdî'ye eleştirilerini sunanlardan birisi de Mustafa Sabri Efendi'dir. Bu bölümde özellikle Vecdî'ye itirazda bulunan Mustafa Sabri'nin eleştirilerine yer vermek istiyoruz. Zira muhaliflerinin itirazları üzerinden Ferid Vecdî'yi ve düşüncelerini daha sağlıklı öğrenmeyi amaçlıyoruz.

2.1. Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve İlmî Kişiliği

Mustafa Sabri 22 Haziran 1869 yılında Tokat'ta doğdu, memleketinde ve Kayseri'de öğrenim hayatına devam etti. İstanbul'a gitti ve o dönemin önde gelen müderrislerin öğrencisi oldu. II. Abdulhamid'in katıldığı huzur derslerine en genç üye sıfatıyla katıldı. Çeşitli camilerde müderrislik ve imamlik yaptı.²⁶⁵

Mustafa Sabri (1869-1954), tarihin üç kırılma noktasında (İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet) olaylara şahitlik etmiştir. Müspet veya menfi olayların seyrinde önemli roller oynamıştır. Onun hayatının ilk yarısı, Osmanlı Devleti'nin en hassas dönemlerine rastlar. Bu dönemde II. Meşrutiyet tekrar ilan edilmiş, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarından sonra, Cumhuriyet'in ilanı gibi çok köklü değişiklikler yaşanmıştır. Mustafa Sabri, Sultan II. Abdülhamid'in yakınlarında bulunmuş, ancak onun bir takım politikalarına muhalefet etmiştir. Daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'nden milletvekili seçilen Mustafa Sabri, bir müddet sonra parti politikalarından rahatsız olmuş ve muhalefette yer almıştır. Diğer taraftan da dönemin en büyük siyasi krizlerinin yaşandığı bir dönemde, kendisine Damat Ferit Paşa hükümetinde Şeyhülislamlık görevi verilmiştir. Dinî ve siyasî mücadelesinin en zirve noktasında bulunduğu bu görevi esnasında, hükümet yönetiminde etkin bir yer almıştır.²⁶⁶

Mustafa Sabri Cumhuriyet'in ilanından sonra oğlu İbrahim'le birlikte 150'likler listesine alındı, tutuklanacağı esnada ailesiyle birlikte İskenderiye'ye gitti, oradan da

²⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 350-351.

²⁶⁶ Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010): 96.

Kahire'ye geçti. Çoğu eserini Mısır'da kaleme aldı. 12 Mart 1954 tarihinde Kahire'de vefat etti.²⁶⁷

Mustafa Sabri Efendi tek alanla sınırlamadan geniş bir alanda pek çok eser kaleme almış, donanımlı bir âlimdir. Müellifimiz, akide, fıkıh, fıkıh usulü, felsefe, kelam, edebiyat, tarih, arapça, belagat, siyaset, psikoloji ve sosyoloji gibi birçok alanda yazı kaleme almıştır. Yazılarının konusu daha çok yaşadığı çağın dinî ve siyasî problemleridir. Mustafa Sabri bu problemlere çözüm bulmaya gayret etmiştir. Hayatının herhangi bir döneminde siyasî hayatında verdiği mücadeleyle birlikte yazı hayatından da hiçbir zaman geri durmamıştır. Kitaplarında genelde yaşadığı çağdaki problemlerle birlikte günlük problemleri de tartışma usulüyle beraber işlemektedir. Dolayısıyla yazıları çoğunlukla reddiye biçimindedir. İlmî dilden daha çok, tartışma ve eleştirel bir dil kullanmıştır. Bu sebeple kullandığı dil bize, onun yaşadığı dönemdeki problemleri, onun düşünce yapısı ve kişilik özelliklerini anlama ve tanıma fırsatı sunmaktadır.²⁶⁸

Mustafa Sabri Efendi tenkit noktasında çok ağır bir eleştirel yaklaşım sergilemiştir. Örnek verecek olursak, Türkiye'den eleştirdiği kişilerin başını Musa Carullah çekmektedir. Eleştirdiği hususlar ise, cehennem ve cehennem azabının ebediliği konusu – ki Musa Carullah'a eleştirilerini yönelttiği konudur-, dinde reform konusu, modernite ve Batıcılık konusu, hilafet konusu, Batıcılık ve milliyetçilik konusu. Mustafa Sabri'nin en çok eleştirilerine muhatap olanlar ise Mısırlı âlimlerdir. Bu âlimlerin başında Muhammed Abduh gelir. Abduh'u eleştirdiği noktalar ise, kelam, tefsir, reform ve mucizeleri inkâr konularıdır. Reşid rıza, Hüseyin Heykel Paşa ve Zeki Mübarek de eleştirdiği Mısırlı âlimlerdendir. Bu âlimlerin eleştiri noktaları ise, yine mucizelerin inkârı konusudur. Ferid Vecdi ve Meraği'ye de Kur'an'ın tercümesi konusunda eleştirilerini yöneltmiştir. Bunların dışında da eleştirdiği âlimler mevcuttur. Klasik Kelam âlimlerinden İbn Teymiye ve Gazali'ye de bir takım eleştiriler yöneltmiştir. Müellifimiz, bir kısım mihrakların, İslam'ı bozmaya yönelik bazı şüphe ve zanları ortaya attıkları kanaatindedir. Ayrıca fikir çatışması yaşadığı bazı çağdaşlarının da bu gibi kişilere destek verdiğini düşünmektedir. Bu sebeple İslam'ı savunmak gayesiyle yönelttiği tenkitlerinde sert bir tutum izlemiştir. Onun tenkitlerinin katı olmasını birkaç sebebe bağlayabiliriz. İlk olarak, onun yaşadığı çağda İslam âlemi ilmî ve siyasî açıdan bir bunalım içindeydi.

²⁶⁷ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31: 151.

²⁶⁸ Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhulislamdan Mustafa Sabri Efendi", 97.

Bundan dolayı âlimler problem ve sıkıntılara çözüm arayışı bulmakta zorlanmaktaydılar. Bununla birlikte Batıcılık ve Pozitivizm akımları âlimlerin bazılarını etkisi altına almıştı. Bu sebeple kendi aslî kaynaklarını bırakarak, başkalarının yöntemleriyle bu problemlere çözüm arayışında bulunmak, onu aşırı bir şekilde tedirgin etmişti. İkinci olarak ise, o, böyle sıkıntıların ve problemlerin arttığı bir ortamda şeyhülislamlık görevini üstlenmiştir. Bu görevin onda oluşturduğu ağır sorumluluk duygusundan dolayı kendisini psikolojik olarak baskı altında hissetmiş olabilir. Bundan dolayı ister ilmî ister siyasî açıdan olsun, kendisine yanlış gelen hususlara, görevinin verdiği sorumluluk bilinciyle sert tepki vermiş olması mümkündür.²⁶⁹

Bununla birlikte Mustafa Sabri Efendi'nin dinî ve felsefî görüşlerine gelecek olursak, müellifimiz, yaşadığı dönemdeki pozitivist, materyalist ve ateist akımların etkisinden dolayı daha ziyade kelam ve usulü'd-din konularına ağırlık vermiştir. Önem arz eden görüşlerini özetle şu şekilde sıralayabiliriz: Allah'ın varlığını ortaya koyan en mühim delil Kur'an'da da sıkça bahsedilen gaye ve nizam delilidir. Evrenle ilgili bilimsel nitelikteki buluşlar bu delili daha da güçlü hale getirmiştir. Bununla beraber evrenin yaratılmış olduğunu ortaya koyan hudûs ve imkân delilleri de aklî açıdan halen geçerlidir. Kant'ın öne sürdüğü iddianın tersine Allah'ın varlığı aklî bilgilerle ispat edilebilir. Bilinebilen varlıklar içerisinde yalnız insanın iradeye sahip olması maddeci ve tabiatçı felsefî akımların öne sürdüğü görüşlerin temelsizliğini açığa çıkarır. Maddecilerin diğer bir deyişle materyalistlerin bilgiyi deney ve gözleme dayandırıp aklî delillendirmeyi inkâr etmeleri, doğrulanabilir temelden mahrumdur. Şayet dedikleri gibi olsaydı, rasyonel bilgiye dayanan mantık, felsefe ve matematik gibi ilimleri de reddetmek gerekirdi. Diğer bir taraftan tabiatçılar da evrenin var edicisi ve yöneticisi olan Allah'ın yerine, bilinci ve şuuru olmayan tabiatı koymakla evrendeki planlı ve amaçlı uyumluluğu ve Fail-i Mutlak'ın eserlerini ortadan kaldıramamıştır. Bunun yanında Mustafa Sabri, Vahdet-i Vücûd düşüncesini benimsemenin şartlarına da değinip, Allah-âlem ve Allah-insan ontolojik farklılığını ortadan kaldıran görüşlerin bireyi küfre götürdüğünü vurgulamıştır. Ona göre, insanların mesuliyet doğuran fiilleri Allah'ın hükmü, iradesi ve var etmesiyle meydana gelebilir. Ayrıca Allah'ın kulda yarattığı fiilleri kulun yapmaması mümkün

²⁶⁹ Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", 97.

değildir. Bu nedenle insan icbar altındadır. Müellifimiz, ef'âl-i ibâd meselesinde ise doğruya en çok yaklaşan görüşün Eş'ari Mezhebine ait olduğunu dile getirmiştir.²⁷⁰

Mustafa Sabri'nin nübüvvet konusundaki genel görüşlerine gelecek olursak, müellif nübüvvete iman etmeyi ulûhiyete ve uhrevî yükümlülüğe inanmanın bir gereği olarak önemli görmüştür. Ayrıca Allah'a ve ahiret gününe iman eden Batılı teist filozofların nübüvvete olan ihtiyacı idrak edememelerini anlamsız bulmuştur. Mustafa Sabri, Batılı filozofların nübüvveti, felsefî bir problem olarak görememelerinin sebebini, Hz. İsa'yı peygamberlik görevinden soyutlayıp ilahî bir makama yükseltmelerine bağlamıştır. Yine Mustafa Sabri'ye göre, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdî ve Hüseyin Heykel Paşa gibi yeni akılcılık okulu üyelerine ait olup peygamberin dâhi oluşu düşüncesine ağırlık veren nübüvvet yorumları, nübüvveti Allah'ın elçiliği görevinden çıkarıp, tamamen beşerî düzleme indirir. Yeni akılcılık okulu mensuplarından bazılarının Hz. Peygamber'in veya diğer peygamberlerin kevnî mucizelerini kabul etmemeleri, Allah'ın gücü ve kudretine olan imana zarar verici bir mahiyet taşır. Çünkü bu düşünce, Allah'ın bu evreni belli bir düzende yaratıp, sonra da onu değiştirmeye gücünün yetmeyeceği anlamına gelir. Bununla beraber peygamberin getirdiği dünyevî kurallar insanlar arası ilişkilerin bel kemiğini oluşturur. Bunların bir kısmını bu düzenin dışında tutmak, dinin özüyle bağdaşmaz. Yine müellifimize, dinî yaşayışı bayramlarla sınırlı tutmayla alakalı algının Hristiyanların dinî düşüncesini taklit etmekten geldiğini belirtmiştir. Bu anlayışın dinin içini boşaltmaktan başka bir şey yapmadığını da vurgulamıştır.²⁷¹

Son olarak Mustafa Sabri Efendi ile ilgili şunları söyleyebiliriz: O, Batılılaşma akımına karşı İslamî inanç ve değerleri koruyan çağdaş İslam mütefekkirleri arasında yer almaktadır. Bilhassa Immanuel Kant'ın rasyonel bilgiyi dinî alanın dışında tutmasını eleştirmiştir. Ayrıca Mustafa Sabri'nin evrim teorisinin deney ve gözlemle açıklanamayacağını dile getirmesi ve inanca ait konuların bilimsel bilgiye dayandırılması metodunun yanlış olduğunu vurgulaması ilgi çekicidir.²⁷²

²⁷⁰ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31: 351-352.

²⁷¹ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31: 352.

²⁷² Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31: 352.

2.2. Eserleri

Mustafa Sabri Efendi görevinin verdiği ilmî kişilik ve döneminde var olan akımlara karşı verdiği mücadeleden dolayı birçok eser kaleme almıştır. Ayrıca pek çok dergide makaleler ve yazılar yazmıştır. Bununla birlikte çalışmamızda önemli gördüğümüz birkaç eserini paylaşacağız. Müellifimizin diğer eserleri ve makaleleriyle ilgili detaylı bilgi için İbrahim Bayram hocanın “Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi” adlı kapsamlı çalışmasına başvurulabilir.

2.2.1. Mevkifu’l-Beşer Tahte Sultânî’l-Kader

Kader konusu işlenen bu kitapta kulların fiilleri, cüz’i irade ve küllî irade konularına da yer verilmiştir.²⁷³

2.2.2. Mevkifu’l-Akl ve’l-İlim ve’l-Âlim min Rabbi’l-Âlemin ve İbâdihi’l-Mürselîn

Ansiklopedi niteliğindeki bu hacimli eser, dört ciltten meydana gelmektedir. Mustafa Sabri’nin en son kaleme aldığı eserdir. Müellif bu eseri 15 yılda tamamlamıştır. Yaşamının son yıllarında Mısır’da, kendi anlatımıyla siyasî mücadeleyi bırakıp tam olarak kendini ilmî cihada bıraktığı dönemde ele almıştır.²⁷⁴ Ayrıca bu eser Mustafa Sabri’nin Ferid Vecdî’ye dair sunduğu eleştirileri geniş bir şekilde kapsamaktadır.

2.2.3. el-Ğavlü’l-faşl beyne’llezîne yü’ minûne bi’l-ğayb ve’llezîne lâ yü’ minûn.

“Mevkıfû’l-‘aql” isimli hacimli eserinin özeti mahiyetinde olup pozitivizm akımının yayılmasından sonra İslâm âleminin nübüvvet, hissî mucizeler, kıyamet alâmetleri ve ahiret konuları çerçevesinde yapılan yanlış yorumların eleştirisini barındırır.²⁷⁵ Yine bu eserde Ferid Vecdî’ye dair eleştirilere yer verilmektedir.

2.3. Kelâmî Görüşleri

Mustafa Sabri’nin kelâmî görüşlerine bakacak olursak, görüşlerinde bir sistematiklik göremeyiz. Çünkü müellif görüşlerini daha ziyade dönemindeki dini ve

²⁷³ Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Dînî Müceddidler (Dinde Reformcular)*, ed. Furkan b. Abdullah (İstanbul: İslâmî Medrese, 2018), 23. Türkiye’de ise “İnsan ve Kader başlığı altında 1989 yılında İsa Doğan’ın çevirisiyle Kültür Basın Yayın Birliği tarafından yayınlanmıştır.

²⁷⁴ Mustafa Sabri, *Dînî Müceddidler*, 24.

²⁷⁵ Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, 31: 352.

felsefi akımlara karşı ortaya koymuştur. Bu akımlar, pozitivizm, materyalizm ve ateizm gibi dini ve felsefi hareketlerdir. Bu sebeple Mustafa Sabri'nin görüşlerinin çoğunun kelama dair olduğunu görmekteyiz.

Mustafa Sabri'ye göre Allah'ın mevcudiyetini ortaya koyan delillerden en önemlisi Kur'an-ı Kerim'de de pek çok yerde değinilen gaye ve nizam delilidir. Kâinata dair bilimsel bulgular bu delili desteklemiş ve daha kuvvetli bir delil olmasına vesile olmuştur. Bununla beraber kâinatın mahlûk olduğuna dikkat çeken imkân ve hudûs delilleri de akli çerçevede hala geçerliliğini devam ettirmektedirler. Müellife göre Kant'ın iddialarının tersine Allah'ın mevcudiyeti akli argümanlarla ispatlanabilir.²⁷⁶

Düşünürümüze göre, materyalistlerin bilgiyi deney ve gözleme has kılıp akli delilleri kabul etmemeleri kanıtlanabilir temelden mahrumdur; aksi durumda matematik, mantık ve felsefe gibi temelleri akli bilgiye dayanan ilim dallarını da kabul etmemek gerekir. Materyalistlerin, reddetme düşüncesi Allah'ı duyu organlarıyla algılamamanın mümkün olmamasına dayandırmaları da mantık çerçevesinde kabul edilir bir durum değildir. Zira duyu organlarıyla algılanmamak var olmama neticesini ortaya koymaz. Yine bu konuda fikir beyan eden evrim teorisi de zan ve tahminlerden ibarettir.²⁷⁷ Hatta kâinatın ezeli olmadığı ve bununla birlikte maddede yaratma kudretinin bulunmadığı şeklinde elde edilen yeni ilmî bilgiler de materyalizmin herhangi bir temele dayanmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Tabiatçılar da, evrenin var edicisi ve yöneticisinin yerine bilinçsiz ve şuursuz tabiatı koymakla tabiattaki ve evrendeki düzen ve nizamı ve illet-i fâilin eserlerini görmezlikten gelememişlerdir. Vahdet-i Vücûd düşüncesi, “varlığı zorunlu olmayan kâinatı varlığı zorunlu olan Allah'a nispetle yok hükmünde kabul etmek” biçiminde telakki edildiği sürece benimsenebilir. Allah-insan ve Allah-âlem farklılığını ortadan kaldıran düşünceler ise kişiyi küfre düşürür.²⁷⁸

Yine Mustafa Sabri'nin kanaatine göre, insanların sorumluluk doğuran fiilleri Allah'ın iradesi, hükmü ve yaratmasıylaadır. Zira prensip olarak Allah'ın irade ettiği bir fiili kişinin yapmaması veya istememesi gibi bir durum mümkün değildir. Bu açıdan insan icbar altındadır. Çünkü insan pratikte istediğini yapar gibi gözükse de, bu yaptığı fiil aslında Allah'ın dilediğidir. Müellifimizin düşüncesine göre kul mecburdur, fakat fiillerini iradesiyle yapmasından ötürü mâzur değildir. Allah'ın dilediğinin dışına

²⁷⁶ Söz konusu hususlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2:343-386.

²⁷⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 2:301-302.

²⁷⁸ Şeyhulislam Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader* (Kahire: Daru'l-Besâir, 2008), 233.

çıkamamasından dolayı mecburdur. Mustafa Sabri'ye göre, “Ef’âl-i ibâd” konusunda hakikate en yakın görüş Eş’ariyye’nin görüşüdür.²⁷⁹

2.4. Mustafa Sabri Efendi ve Eleştirileri

2.4.1. Nübüvvetin Tanımı

Mustafa Sabri Efendi’nin peygamberliğin ispatı ve gerekliliği konusundaki görüşlerine geçmeden evvel, peygamberliği nasıl tanımladığına bakmakta fayda var. Çünkü bir düşünürün kavrama yüklediği anlam o düşünürün hareket noktasını oluşturur. Zira Mustafa Sabri’nin nübüvvete ne anlamlar yüklediğini bilmek, onun yaşadığı devirdeki nübüvvete getirilen eleştirilere verdiği cevapları bilmek anlamına gelir.²⁸⁰

Mustafa Sabri, aslında “Mevkıfu’l-akl” adlı eserinde böyle bir başlık açmamıştır. Biz onun peygamberlik tanımını dönemindeki yenilikçi hareketlere verdiği cevaplardan öğreniyoruz. Müellife göre peygamber, Allah ile hususi yakınlığı olan kişidir. Yine ona göre bu yakınlık, kâinattaki delillere bakarak Rabbini düşünen her akıl sahibinde meydana gelen yakınlığın da fevkinde bir yakınlıktır. Dolayısıyla nübüvvet makamı, Allah’ın seçkin kullarına bahsettiği ayrıcalıklı bir lütuftur.²⁸¹

Yine Mustafa Sabri klasik literatürdeki tanımla örtüşen iki tanım öne sürmüştür. Bunlardan birincisi şu şekildedir: “Akıl sahibi her insanın kâinatın işleyişine bakarak Rabbini akletmesinin de üzerinde bir iletişimle Allah ile özel yakınlığı bulunan insan” bu tanıma kısmen de olsa yukarıda değinmiştik. Müellifimizin eserindeki bir başka tanım da şöyledir: “Allah’tan aldığı vahiyleri insanlara tebliğ etmesi için gönderilen insan”²⁸² nitekim kelam âlimlerinden bazıları da peygamberi böyle tanımlamışlardır.²⁸³

2.4.2. Nübüvvetin Gerekliliği ve İspatı

Mustafa Sabri, peygamberlerin varlığını, âlemin felsefesinin bir bütün olarak açıklanmasında Allah’ın varlığının zorunlu oluşu gibi zorunlu görmemiştir. Bununla beraber peygamberlerin varlığı âlemin bir parçası olan insanın felsefesinin açıklanmasında büyük bir öneminin olduğunu dile getirir. Ayrıca peygamberliğin

²⁷⁹ Mustafa Sabri’nin “Ef’âl-i ibad” konusundaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-Beşer*, 38-51.

²⁸⁰ Ahmet Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi’nin nübüvvet Anlayışı* (Doktora, Erciyes Üniversitesi, 2016), 16.

²⁸¹ Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-akl*, 4:152; Şeyhulislam Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlul’l-Fasl*, trc. Muhammet Uysal, 1. Bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 214.

²⁸² Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-akl*, 4:152.

²⁸³ Seyyid Şerif el-Cürcanî, *Şerhu’l-Mevakıf*, trc. Ömer Türker, 1. Bs (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2015), 3:388.

ulûhiyet meselesinden sonra düşünülecek bir mesele olduğunu belirterek, tamamen Allah'ın varlığını kabul üzerine bina edilen bir mesele olduğunu vurgular.²⁸⁴

Mustafa Sabri, peygamberlerin varlığının gerekliliğini aklî delillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Şöyle ki müellif, her şeyin yaratıcısı olan Allah'ın var olduğunu bildikten sonra, insanın ilk vazifesinin yaratıcısının kendisini başıboş bırakmayacağını düşünmesi gerektiğini belirtir. İnsanın Rabb'ini bulduğu ve varlığına delil getirdiği akıl, insanın yaratıcısına karşı görevlerinin olduğunu kolaylıkla idrak etse de bu görevleri tam olarak ve ayrıntısıyla tayin edemez. Mustafa Sabri, ayrıntısıyla idrak etme işini ne kendisi hakkında düşünen bir kimsenin aklının, ne de hak ile batıl ve hayır ile şerrin tayininde görüş ve ekolleri farklı olan filozof ve ilim adamlarının akıllarının tayin edebileceğini vurgular. Müellifimiz, her insanın kendi aklıyla ulaştığı fikir ve içtihadı göre amel etmesinin sonucunda kargaşanın oluşacağını belirterek, bu kargaşa ve şaşkınlığın ortasında insanın, hatalarını düzeltecek ve Allah tarafından gönderilmiş olan bir rasûle ihtiyaç duyduğunu dile getirmektedir. Böylece Mustafa Sabri peygamberliğin gerekliliğini bu görüşleriyle ortaya koymaktadır.²⁸⁵

Mustafa Sabri, peygamberliğin ispatı konusunda Allah'ın varlığını ispatlamada olduğu gibi sadece aklî delille değil, sem'î delille beraber ispatlanabileceğini belirterek şunları dile getirmiştir: Nübüvvet, ahiret ve mucize gibi konular Allah tarafından gönderilen ve mucizelerle desteklenen peygamberlerin bilgilendirilmesine (sem'î) dayandığı için klasik usûl kitaplarında “sem'îyyât” başlığı altında incelenmiştir. Kısacası bu konular, insanların idrak etmekle anlayacakları aklî delillerle değil, bir kısım sem'î delillere dayanmaktadır. Buna binaen Allah'ın varlığı zarurî-aklî delille ispat olunur; daha sonra da nübüvvet, ahiret ve mucize gibi sem'îyyât konularının ilk önce Allah'ın varlığından dolayı aklî delille; daha sonra bu kapsamdaki meselelerin –kendisinden yalan işitilmeyen ve Allah tarafından mucizelerle desteklenmiş- peygamberlerin verdiği haberlerle vukuu ispat olunur. Bu yüzden müellif Allah'ın varlığında olduğu gibi sem'îyyât konularında da aklî deliller getirmeye çalışmamıştır.²⁸⁶

Peygamberliğin ispatını mucizeyle beraber ele alan Mustafa Sabri şunları dile getirmektedir:

²⁸⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 224.

²⁸⁵ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 224-225.

²⁸⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 24-25.

Mucizeyi reddedenlerin, risaletini doğrulaması için kâinatın yasalarını değiştiren mucizelere ihtiyaç duymadığını düşündükleri peygamber, gerçek anlamda Allah'ın Resulü olmaz. Zira Allah'ın, elçisi üzerindeki nişanesi, kâinat yasalarına aksi yönde gerçekleşen mucizesidir. Mucize haricindeki hiçbir şey –ki çağdaş yazarlar dâhiliği ön plana çıkarıyorlar- gerçek bir nebinin alameti olamaz. Buna mukabil çağdaş yazarlar Hz. Peygamber'in hayatı doğrultusunda yazılar yazmalarına rağmen, ya yazdıkları konuyu idrak edemiyorlar, ya da bilinçli bir şekilde bu konunun etrafında gezinip duruyorlar. Hâlbuki bu gibi yazarların Allah'ın elçisi diye bizim önümüze sundukları kimse, Allah'ın nişanını üstlenen Resulü değil, bilakis onların Allah'ın Resulü olmaya ehil olduğunu tasavvur ettikleridir. Bu durum, birtakım insanların kralın elçisi olmaya yetkin olduğunu düşündükleri, ancak resmîyette kralın elçisi olmayan kişiye benzer. İşte yukarıda tasavvur ettikleri peygamber algısı da böyledir. Dolayısıyla bu kişi Allah'ın insandaki resulü olan aklının resulüdür. Öyleyse bu akıllı dahi kimse, Allah'ın resulü değil, olsa olsa Allah'ın resulünün – yani aklın- elçisidir. Bundan dolayı, Allah'a nispet ederek buna benzer biçimde peygamberlik iddiasında bulunan kimse, bu iddiasında yalancı durumuna düşmüş olur. Hatta peygamberimizin de içlerinde bulunduğu isimleriyle bilinen peygamberler, şayet asrî yazarların düşündükleri doğrultuda peygamberler olsalardı peygamberlik iddialarında yalancı durumuna düşmeleri ve ayrıca bu yalanlarının da bahsi geçen yazarlar tarafından bilinmesi lazım gelirdi. Bunun aksine bu peygamberlerin iddia ettikleri şey bu yazarların düşündükleri gibi bir şey değildir.²⁸⁷

Mustafa Sabri Efendi, yukarıda eleştiri getirdiği yazarlara karşı şu ayetleri delil olarak getirmektedir:

*“Bu, sana, kendisiyle (insanları) uyarman için ve mü'minlere öğüt olarak indirilmiş bir kitaptır. Artık ondan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın.”*²⁸⁸ *“(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımlatma. Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir. O hâlde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy. Sonra onu açıklamak da bize aittir.”*²⁸⁹

Müellife göre, Kur'an-ı Kerim öyle bir kitaptır ki Allah Teâlâ “Bu ancak insan sözüdür” diyene şöyle gözdağı veriyor: *“Ben onu ‘Sekar’ a (cehenneme) sokacağım. Sekar'ın ne olduğunu sen ne bileceksin?”*²⁹⁰ Öyle ki Allah Hz. Peygamberi de tehdit ediyor: *“Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik.”*²⁹¹

²⁸⁷ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu'l-Fasl*, 225-227.

²⁸⁸ A'raf, 7/2.

²⁸⁹ Kiyâmet, 75/16-19.

²⁹⁰ Müddessir, 74/25-27.

²⁹¹ Hâkka, 69/44-46.

*“Bu Kur’an; âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış, sonra da Allah’tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye ayrı ayrı açıklanmış bir kitaptır”*²⁹²

Hatta Hz. Peygamber’e Kur’an dışında bir kitap getir veya onu değiştir diye söylediklerinde, buna karşılık Hz. Peygamber şöyle söylüyor: “Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Eğer Rabbime isyan edecek olursam, elbette büyük bir günün azabından korkarım. De ki: *“Eğer Allah dileseydi, ben size onu okumazdım, Allah da size onu bildirmezdi. Ben sizin aranızda bundan (Kur’an’ın inişinden) önce (kırk yıllık) bir ömür yaşadım. Hiç düşünmüyor musunuz?”*²⁹³

Mustafa Sabri’ye göre, bu ayetler ekseninde, şayet Hz. Peygamber bu Kur’an’ı Allah’a atfetmekte yalan söz söylemediyse – ki haşa- bu, kâinat yasalarını değiştiren ve bahsi geçen yazarların Hz. Muhammed için çizdikleri tabi sınırların haricinde olan bir mucizedir.²⁹⁴ Dolayısıyla eğer bu yazarlar kevnî mucizeleri tabiat yasalarına aykırı olduğundan dolayı kabul etmediklerini beyan ediyorlarsa, Kur’an’da tabiat yasalarını altüst eden bir mucizedir ve bu nedenle Kur’an’ı da kabul etmemeleri gerekir. Fakat bu yazarlar Kur’an’ın tek mucize olduğunu söylüyorlar. Bu sebeptendir ki fikrî çabalarında çelişkiye düşmüş oluyorlar.

Mustafa Sabri’ye göre Allah’ın varlığı tecrübeyle değil de akılla ispat edilirken, nübüvvet konusunda ise aksine akılla değil tecrübeyle ispat edilir. Ama buradaki tecrübe sadece nebi tarafından ispat olunur. Nebi olmayanlar ise bu olayı, peygamberin mucizesinden anlar.

Mustafa Sabri peygamberliğin delili olan mucizeyi inkâr edenlere çeşitli cevaplar vermiştir. Onun görüşüne göre, Allah’ın varlığını ispat ettikten sonra nübüvvet, ahiret ve mucize gibi konuların imkânını ispatlamak çok kolaydır. Zira Allah’ın kudretinin genişliği, O’nun “aklî imkân çerçevesinde bulunan her mümkünü var etmeye kâdir olması” anlamına gelmektedir. Buradaki imkânın alanı mucizeleri inkâr edenlerin, imkân ve muhalliği insan kudreti üzerinden değerlendirip, yeryüzü ve gökyüzünü yok ederek yeniden inşa etmesi hiç de zor olmayan Allah’ın kudretini unutmaları hayret vericidir.²⁹⁵

²⁹² Hûd, 11/1-2.

²⁹³ Yûnus, 10/15-16.

²⁹⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 228.

²⁹⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4:25.

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin ispatı ve gerekliliğini farklı açılardan açıklamaya çalışmıştır.

Bunlardan birincisi, yükümlülük ve sorumluluk açısından nübüvvete duyulan ihtiyaç. Her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ var olduğundan, insanın ilk görevi yaratıcısının kendisini başıboş bırakmayacağını düşünmesidir. İnsan yaratıcısına karşı sorumluluklarını kısmen idrak edebilse de, tamamen idrak edemez.²⁹⁶ Bundan dolayı nübüvvete ihtiyaç vardır.

İkincisi ise, ölüm ve ölüm sonrası hayatın mevcudiyeti, peygamberlerin varlığının da delili olmaktadır. Ahiret hayatının ispatından sonra, insanlar dünyada yaptıkları amellerden ikinci hayatta sorumludurlar. Zira yüce Allah “*müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın*”²⁹⁷ buyurarak ilahî adaleti tesis etmiştir. Dolayısıyla yüce Allah’ın onlara peygamber göndermesi ahirette felah ve kurtuluş yolunu bildirmesi, ahiret gününde Allah’ın rızasını kazandıran yolları haber vermesi için peygamberlere ihtiyaç vardır.²⁹⁸

Mustafa Sabri’nin üçüncü argümanı ise mucizedir. Zira müellifimize göre, peygamberlik müessesesi hakkında vücûbiyet ve mantıkî bir zorunluluk ifade edecek bir delil getirilmese de bu kurum “ilmî delil” diye tabir edilen, tecrübeye dayalı bir vakıa olarak belirmektedir.²⁹⁹ Bu argümanın açıklamasını yukarıda verdiğimiz için tekrar açıklamaya ihtiyaç duymadık.

Sonuç olarak Mustafa Sabri’ye göre, insanın aklı her şeyi tam anlamıyla idrak edemediği için nübüvvet gereklidir. Ayrıca nübüvvet gibi konular Allah’ın varlığını ispatlamada olduğu gibi sadece aklî delille değil sem’î delille beraber ispat edilebilir. Dolayısıyla nübüvvet konusu tecrübeye ispat edilir, nebi olmayanlar ise bunu, peygamberin gösterdiği mucizeden anlar.

2.4.3. Nübüvvetin Kesbîliği

Mustafa Sabri, nübüvvetin kesbî/kazanılmış değil, vehbî/Allah vergisi olduğunu düşünmektedir. Zira ona göre bu insanî mertebe kesb edilemez ve Allah’ın seçtiği kullarına özel olarak verdiği bir lütuftur. Onu bu ayrımı yapmaya iten sebep ise Zeki

²⁹⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4:160.

²⁹⁷ Nisa, 4/165.

²⁹⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4:158.

²⁹⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4:158.

Mübarek'in³⁰⁰ peygamberlik makamının vehbiliği hususundaki görüşlerine dair eleştiriler getirmesidir.³⁰¹

Mustafa Sabri, peygamberliğin müktesep/kazanılmış oluşunun kabul edilmesi durumunda bazı sakıncaların meydana geleceğini belirterek, bu sakıncaları şöyle sıralamıştır:

“İlk olarak, şayet peygamberlik kesbî olsaydı, Kur'an'da bu hususta nas olmasına rağmen, Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu olmaması gerekirdi. Dolayısıyla peygamberliği kazanma kapısı Hz. Muhammed'in ümmeti ve diğer ümmetlerden her bir ferde açık olması gerekirdi.” “İkinci olarak, Hz Peygamber'in nübüvveti kesbî olsaydı, yani gaybla ilgili meselelerden soyutlanmış olarak dahî olsaydı, Kur'an'ı Allah'a isnad etmekte –haşa- yalancı olması gerekirdi. Müellife göre, bu yalan peygamberliği bozduğu gibi, dâhilik ve kahramanlığa da halel getirmiş olur.”³⁰²

“Üçüncü olarak, Müslümanların nübüvvetin kesbî olmamasına dair kaynakları, Zeki Mübarek'in kast ettiği gibi, babalarından miras kalan putperest zihniyete dayanmamaktadır. Zira Müslümanlar hiçbir zaman peygamberlerini ilah edinmemiş ve ona ibadet etmemişlerdir. Ayrıca onlar, peygamberliğin büyük dahî ve filozofların üstünde bir makam olduğu gibi bir düşünce ve akideye sahip olmamışlar ve onu Allah'ın lütfu ve seçmesiyle ulaşılan bir mertebe olarak algılamışlardır. Bu akidede ne bir putperestlik anlayışı ne de peygambere ulûhiyetin izafe edilmesi vardır. Peygamberler sadece Allah'ın özel kullarıdır.”³⁰³

“Dördüncü olarak, nübüvvetin kesbî olması halinde doğacak bir başka sıkıntı, peygamberliği elde edecek olan kişinin bu hedefe nasıl ulaştığının, Allah'ın peygamberlerinden bir peygamber olmaya nasıl hak kazandığının, insanların bunu nasıl ve neyle bilebileceği gibi soruların cevaplanması konusundaki sıkıntılardır. Çünkü bu kişinin peygamberliğinin ne vahiyle bir irtibatı vardır –ki kendisini ikna etsin-, ne de mucizeyle bir irtibatı vardır –ki insanları ikna etsin.- Bunun yanı sıra nübüvvetin kesbî olduğunu belirtenler kâinat yasaları dışına çıkan olaylardan hoşlanmazlar.”³⁰⁴

³⁰⁰ Ferhat Yılmaz, “Zeki Mübarek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44 c. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) Mısırlı düşünür, edebiyatçı, şair ve eleştirmen. 1892 yılında Kahire'de doğdu. Zeki Mübarek şairliğiyle ün salmış bir mütefekkindir.

³⁰¹ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu'l-Fasl*, 214.

³⁰² Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 153.

³⁰³ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 153-154.

³⁰⁴ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 154-155; Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu'l-Fasl*, 215-216.

“Beşinci olarak, peygamberliği kesbî yoldan elde etmiş kişi ile peygamberliği vehbî yoldan elde etmiş kişi arasındaki en önemli farklardan biri şudur: Birincisinin hem hata yapma hem de doğruya ulaşma ihtimali olduğu gibi, ikincisi Allah’tan tebliğ ettiği şeylerde kesinlikle hata yapmaz. Gerçek nebi içtihadında hataya düşebilir, ama uyarıldığında bu hatasında ısrar etmez. Zeki mübarek ise bu farklı durumları düşünmeden şu sözü söylemiştir: “ Muhammed Kur’an’ı göz önüne aldığımızda hem hata hem doğru yapan bir insandı.”³⁰⁵

“Altıncı olarak, hata yapmayan, Allah’tan gelen risaletine ve insanlar arasında seçilmiş olduğunu kanıtlayan mucizelerle ve vahiyle desteklenmiş peygambere insanların ihtiyaçları vardır. Bu nedenle ki Allah’ın sevdiği yolu tutmaları ve O’na hangi ibadetle kulluk edeceklerini doğru bir şekilde bilmeleri için gerçek peygamberlere ihtiyaç vardır. Bu nebi dışında hiç kimse ne kadar ilim ve hikmet sahibi olursa olsun, bu yolu ve ibadetleri tam manasıyla belirleyemez. İlim adamları ve filozoflar insanlar için ahlâkî yol ve fikir ilkeleri koyabilir, ama bu yol ve ilkelerden hiçbiri din olamaz.”³⁰⁶

Bu bağlamda Mustafa Sabri şunları dile getirir:

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır’ın söylediği gibi “din ancak Allah’tan gelir ve peygamberle başlar.” Dolayısıyla peygamber gönderilmeden evvel din var olmadığı gibi, dinî bir felsefe mevcut olsa da felsefî bir din mevcut olamaz. Ferid Vecdî’nin “El-İslamu Dînun Âmun Hâlidun” isimli eserinde şöyle demesi “batılı bilim insanları, Allah katından indirilmiş şeriatlerin hidayetine muhtaç olmazlar. Zira bi zatihi kendileri şeriatler ve mezhepler va’zetmişlerdir.”³⁰⁷ Dinle alakası olmayan kesb edilmiş nübüvvet mezhebine ve Allah tarafından gönderilmiş gerçek peygamberin reddi esasına dayanmaktadır. Bundan dolayı peygamberleri reddeden ve felsefenin peygamberlik konusuna önem vermeyen Batılı ilim adamları, bazıları Allah’ın mevcudiyetini kabul etmelerine rağmen ve bazılarının da bu alanda çokça düşünceleri olmasına karşın bu düşünce ve fikirlerin dinle alakası yoktur. Çünkü onların dini anlayışlarında veya Hristiyanlık dinine yükledikleri anlamsal çerçevede, Hz. İsa’ya ilahlık vasfını yükledikleri için peygamberlik algısı yoktur.³⁰⁸

Bu konuyla ilgili son olarak Mustafa Sabri Efendi, bakış açısına göre değişen iyilik ve kötülük konusunda, bir fiil ve sonucunun kesin bir şekilde iyiliğine hükmedebilmek, o işi gerçekleştirenin hakiki bir muslih veya Allah’ın peygamberlerinden bir peygamber olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir. Müellif, onun

³⁰⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 155.

³⁰⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 155-156; Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu’l-Fasl*, 217-218.

³⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vecdî, *el-İslâm Dînun Âmmun Hâlidun*, 65-80.

³⁰⁸ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu’l-Fasl*, 218-219.

bir peygamber ve gerçek bir muslih oluşunun bilinmesi de fiillerinde ve bunların sonuçlarında meydana gelecek salaha bağlı olursa, bu durumun devre sebep olacağını dile getirmiştir. Bununla beraber Mustafa Sabri, hedeflerle sonuçlar arasındaki uzaklığın genelde uzun bir zaman dilimini gerektirdiğini ve ayrıca burada ıslah amacıyla ortaya çıkan kişinin yalancı olmasının mümkün olduğunu vurgulamıştır. Müellifimiz, buna binaen peygamberlik iddiasında bulunan kişinin gerçek durumunun anlaşılması için, insanların onun iddiasının hakikatine dair bir delile ihtiyaç duymalarının kaçınılmaz bir durum olduğunu dile getirmiştir.³⁰⁹

2.4.4. Hz. Muhammed'in Dehası ya da Dâhiliği Konusu

Mustafa Sabri'nin eserinde çokça değindiği konulardan bir tanesi de Hz. Peygamber'in dehası meselesidir. Zira müellife göre bazı Müslüman âlimler Hz. Peygamber'in peygamberlik yönünü göz ardı edip, onun dâhiliğini ön plana çıkartmaya çalışmışlardır.³¹⁰ Mustafa Sabri'ye göre Hz. Muhammed'in dehasını öne çıkaranlar, onun bu yönünü kendisinin elde ettiği nübüvvet makamına bir katkıda bulunmak için değil, en fazla bu konuyla ilişki içerisinde bulunan mucizeden kendisini soyutlamak için yapmaktadırlar. Bütün bu düşüncelerin temelinde mucizenin inkârı yatmaktadır. Ama mucizenin inkâr edilmesi beraberinde, nübüvvetin inkârını da getirir. Mucizenin inkâr edilmesine sebep olarak gaybiyattan olduğu öne sürülmektedir. Fakat göz ardı ettikleri bir şey var ki, nübüvvet de Allah ile özel bir yakınlıktan ibarettir ve bunda da aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla nübüvvette gaybî alan içerisinde bulunan bir konudur.³¹¹

Mustafa Sabri'ye göre, çağdaş yazarların hem materyalist yeni ilmî anlayışı savunmaları, hem de Hz. Peygamber'in hayat ve nübüvvetini benimseme şeklinde tuttukları yol, doğru değildir. Çünkü Batı'nın materyalist ilmiyle dinden uzaklaşan, sonra da İslam'ın bünyesine dönme ihtiyacı hisseden, imanın lezzetinden kaybettiklerini, Hz. Muhammed'in hayatını benimseyerek tatmine uğraşan çağdaş yazarlar, bu maddeci ilmî anlayışın tesirinden hala kurtulamamışlardır. Hz. Peygamber'in mucizelerini reddetmeyle düştükleri dalâletten, onun hayatını araştırarak kurtulmayı zannetmektedirler. Ancak bu işi yaparken Hz. Muhammed'in hayatını değiştirmişler, kendileri için bir kurtuluş yolu ararken, onun peygamberliğini dehâya çevirip, onu da bozmuşlardır.

³⁰⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 154-155.

³¹⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 8-9.

³¹¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 10-11.

Müellife göre, bu fikriyatta olanların asıl problemi; Allah'ın varlığı, peygamberlerin nübüvveti ve mucizeleri gibi gaybî konulara kendilerinin tam anlamıyla iman etmemeleridir. Bu gibi problemleri devam ettiği sürece onlar, kaybettikleri imanî hazzı hiçbir zaman yeniden kazanamayacaklardır. Onların gaybı inkâr etmelerinin nedeni mahsusattan yani duyular alanından başkasına inanmama, dolayısıyla da ma'kulâtı yani akılla ispatlanabilecek şeyleri inkâr etme yönündeki düşünceleridir.³¹²

Mustafa Sabri'ye göre, Hz. Peygamber'in dehasını ön plana sürenler, tek mucize olarak Kur'an'ı kabul ettiklerine göre, onların tek ve en değerli mucize olarak gördükleri Kur'an, onun bir dahi olduğunu göstermez. Aksine Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bir mucizesi olduğunu gösterir.³¹³

Yine Mustafa Sabri'ye göre, Hz. Muhammed'in hayatından çıkarılacak çokça ders varsa da, bu fikriyatta olanların siyer kitaplarından öğrenilecek olan hayırdan çok şerdir. Çünkü bu tür siyer kitapları, yeni nesile; “senin peygamberin nebi değil, aksine bir dâhi ve liderdi. Bugüne kadar gizli kalan bu gerçek, Batılı yeni ilmî anlayışın doğrultusunda sana açıklanmaktadır” ifadeleri kullanılarak aktarılmaktadır.³¹⁴

Mustafa Sabri'nin özellikle bu husus hakkında eleştirdiği kişilerin başında Ferid Vecdî (ö. 1954)³¹⁵ gelir. Müellifimiz “Mevkîfu'l-akl” ve “el-Kavlü'l-fasl” isimli eserlerinde Ferid Vecdî'yi üstad diye niteler. Bu da onun eleştiri üslubunu gösterir. Ayrıca tezimizin diğer bir bölümünü oluşturması hasebiyle Ferid Vecdî'nin görüşleri ve Mustafa Sabri'nin bu görüşlere eleştirisini bu kısımda ele almak önem arz etmektedir. Bu ön bilgiden sonra, Mustafa Sabri, Ferid Vecdî'nin bu husustaki görüşlerini aktardıktan sonra, kendi düşüncelerini belirtir. Ona göre, Ferid Vecdî, mucizeleri reddeden yeni ilmî anlayış çerçevesinde, mucizelerden soyutlanmış bir nübüvvet anlayışı düşünmekte olup, deha ve nübüvvet kavramları arasında kaldığında ise, “ilim, Hz. Muhammed'in dehası karşısında hayrandır” ve “ilim, onun dâhi olduğunu kabul ediyor” sözleriyle Hz. Peygamber'in nübüvvetini değil, onun dâhiliğini ön plana sürmeye çalışmaktadır. Mustafa Sabri'ye göre Ferid Vecdî ne kadar çabalarsa çabalasın, tabiattan başkasını kabul etmeyen yeni ilmî anlayışa metafiziksel bir durum olan veya gaybî bir durum olan nübüvveti kabul ettiremez. Ferid Vecdî'de bu gibi gaybî durumları yeni ilmî anlayışın kabul etmeyeceğini

³¹² Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 116-117.

³¹³ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 17.

³¹⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 22-23.

³¹⁵ Yavuz, “Ferid Vecdî”, 12: 393-395.

bilmektedir. O halde bu gibi belirgin durumlara bir tavır sergilenmeli ve dâhi oluşu gibi nübüvvetten sonra gelebilecek konular, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin önüne geçirilmemelidir. Ayrıca Ferid Vecdî, bir meleğin Hz. Muhammed'e Allah'ın vahyini ulaştırdığı hakikatini bu yeni ilmî düşüncenin kabul etmeyeceğini açık bir şekilde söylemelidir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in dehâsını ön plana sürüp meseleyi bu çerçevede değerlendiren Ferid Vecdî, kendisinde böyle deha belirtileri olmayan diğer peygamberlerin nübüvvetini ispatlamada sıkıntıya düşecektir.³¹⁶

Mustafa Sabri Efendi, Bedir Savaşı'ndaki az sayıda kişinin çok sayıda kişiye galip gelmesi olayını mucize olarak değil, nadirat olarak değerlendirmiştir. Ona göre burada bir harikuladeli söz konusu değil; çünkü bu olay normal bir kişi veya ordunun da başına gelebilecek bir durumdur. Bununla beraber Ferid Vecdî ise bu vakıyı mucize olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Mustafa Sabri de Ferid Vecdî'ye bu hususta eleştirilerini yöneltmiştir. Ona göre Ferid Vecdî bu durumu mucizenin ötesinde görse de, bu durum belirtilen nitelikleri taşımadığı için mucize olarak değerlendirilemez. Bu gibi durumlara övgü anlamında mucize denilebilse de, ilmî anlamda mucize denilemez. Nitekim bu vakıa peygamber olmayan bir kişinin elinde meydana gelmesi de ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla Ferid Vecdî'nin bu vakıaları mucize olarak değerlendirmesi doğru değildir. Ferid Vecdî nedense mucizelere mucize gözüyle bakmayan, fakat mucize grubuna girmeyen olayları mucize olarak değerlendiren bir kişi konumuna düşmüştür. Bunun sebebi onun mucizelere inanmayan Batılı yeni ilmî anlayış ile şekillenmiş zihin dünyasıdır.³¹⁷ Ramazan el-Bûtî'de³¹⁸ Ferid Vecdî'nin bu konuda yazdığı eserleriyle insanları Hz. Muhammed'i Batılılar gibi anlamaya çağırdığını belirterek Mustafa Sabri'nin tenkitlerine katıldığını ifade etmiştir.³¹⁹

Mustafa Sabri, bu konu çerçevesinde Ferid Vecdî dışında Abbas Mahmûd Akkâd'a³²⁰ da eleştirilerini yöneltmiştir. Mustafa Sabri'ye göre Hz. Muhammed'in askerî, siyasî ve idarî yönleriyle onun nübüvvetine yönelik delillendirmeye gitmek yanlış olur.

³¹⁶ Mustafa Sabri, *Mevkûfî'l-akl*, 1: 111-112; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 395.

³¹⁷ Mustafa Sabri, *Mevkûfî'l-akl*, 1: 363-364.

³¹⁸ Bayram Pehlivan, "Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 1-EK: 222-225.

³¹⁹ Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, *Kübra'l-yakiniyyati'l-keviyye vücudü'l-halik ve vazifetü'l-mahlûk* (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1997), 233-234; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 396.

³²⁰ Halit Zavalı, "Abbas Mahmûd Akkâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 267-269 Mısırlı gazeteci, mütefekkir, şair ve edebiyat eleştirmeni. 1889 yılında Asvan'da dünyaya geldi. Doğuştan tenkit becerisine sahip olan Akkâd, Arap edebiyatının büyük münekkitlerinden biri olarak görülmektedir. .

Zira bu gibi durumlar onun davetinin üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra anlaşılabilir durumlardır. Bunlardan evvel onun nübüvvetine delalet edecek ilk şey Kur'an'dır. Müellifimize göre, Akkâd Hz. Peygamber'in belîğ (açık düzgün söz söyleyen) olması ile Kur'an arasındaki bağlantıyı ortaya koyması gerekirken, o böyle bir yol izlemek yerine, bunlardan evvel Hz. Peygamber'in dehâsını ortaya koymaya çalışmıştır.³²¹

Mustafa Sabri Efendi, bu konu özelinde Mahmud Akkâd'a her ne kadar eleştiri getirdiyse de, Akkâd'ı nübüvvet veya mucize konusunda olsun eleştirdiği kişiler içerisinde en itidalli kişi olarak bulduğunu dile getirmektedir. Müellifimiz bu hususla alakalı şunları söylemektedir:

Üstad Akkâd'ın "Muhammed'in Dâhiliği" isimli eserini okumadan önce, yalnızca ismini işittiğim, dergiler ve gazetelerde ilanlarını fark ettiğimde Akkâd'ın aleyhinde karar vermiştim. Bu durumun akabinde eserini okuyunca, Üstad Akkâd'ın nübüvveti ve mucizeleri değil de, Hz. Peygamber'in dâhiliğini ön plana çıkaranlardan olması dolayısıyla, verdiğim karardan geri dönmemekle beraber, bilhassa okuduğum bazı bölümleri hoşuma gitti. Buna binaen Üstad Akkâd, Zeki Mübarek gibi, insanların nübüvvetine karşı ayaklanmasını gözetmemektedir. Yine Ferid Vecdî gibi, mucizeleri reddedebilmek için, Kur'an'da zikredilen mucizelerle ilgili ayetleri boşa çıkararak ve bu ayetleri anlamı anlaşılmayan müteşabihata çevirerek, açıkça bilinen şeylere karşı çıkmamıştır. Bununla birlikte, Hüseyin Heykel Paşa'nın "Muhammed'in Hayatı" isimli eserinin ikinci baskısının önsözünde yaptığı gibi, Hz. Muhammed'in kevnî veya hissî mucizelerini reddetmek için hadis kitapları hakkında suizanda bulunmuştur. Ayrıca Müslüman imamların Hz. Muhammed'den aktardıkları söz ve fiillerin hepsinin doğruluğuna ilişkin zihinleri şüpheyne çekmeye çalışarak İslam'ın delillerinden biri olan sünnet rûknünü boşa çıkarmamıştır.³²²

Mustafa Sabri'ye göre, Üstad Mahmud Akkâd, mucizeleri reddedenler ile dâhilik fikrini yayanların düştüğü saçmalık aymazlığına aldırış etmemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'i, onun –haşa- kendini bedensel zevklere bırakıverdiği yanılgısına cüret eden Batılılara karşı da kâmil bir şekilde direnç göstermiştir.³²³

Mustafa Sabri Efendi devamında Mahmûd Akkâd'ın eserinden alıntılar yapmaktadır. Üstad Akkâd özetle şöyle demektedir: “ Hz. Peygamber, Medine, Arap Yarımadası ve bütün dünya ihtiyacından ötürü onu karşılamaya hazırlandığı bir vakitte çıkagelmıştır. Nübüvvetinin bundan daha doğru ne alameti ve işareti olabilir? Bütün

³²¹ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 13-15; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 397.

³²² Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 35-36.

³²³ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 36.

bunlar ekseninde bizi başka alamet aramaya iten neden nedir?”³²⁴ Müellifimiz buna karşılık şunları dile getirmektedir: Üstad Akkâd dâhilik çağrısı yapanların içerisinde sözü en mutedil olandır. Kaleminin daha kuvvetli olduğunu zaten biliyordum. Fakat bütün bu itiraf ve güzel sözlere rağmen Üstad ’ın mucizelerin reddedilmesi hususunda yanlışla düştüğünü düşünüyorum. Zarifliğine karşın buradaki sözleri oldukça zayıftır.³²⁵

Mustafa Sabri’ye göre, Üstad Akkâd da bilir ki gaybî hususlar üzerine inşa edilmiş olan mucizeleri reddedenin yine gaybî konulardan olan nübüvveti de reddetmesi icap eder. Şayet bu mucizelerin akıl için mümkün olan şeylerden olduğunu bilmiyorsa kitabımı okuduktan sonra onu da idrak edecektir. Mustafa Sabri burada “kitabım” derken dört ciltlik “Mevkîfu’l-akl” isimli eserini kastetmektedir. Yazar devamında Akkâd için şunları vurgulamaktadır:

Her gerçeği batıldan ayırt eden Kur’an-ı Kerim bu konuda da aramızda hakem olacaktır. Biz müşahade ediyoruz ki Üstad Akkâd Hz. Muhammed’in çağrısının ortaya çıkışını, Arap Yarımadası’ndan tüm dünyaya yayılan zaman ve mekânın hazır bulunuşunun ve umumi bir gereksinimden zuhur eden genel bir hazır oluşun sonucu ve mahsulü olarak takdir ediyor. Bu bahsi geçen umumi gereksinim, doğal bir gereksinimdi ve Hz. Peygamber’in bizatihi şahsına rastlamıştı. Hz. Peygamber de çağrısındaki dahi oluşuna uygun olarak geniş vasıflar taşıyan ve bu davayı üstlenmeye amade bir kişiliğe sahipti. Çünkü Hz. Peygamber, davasında dahi, askerlikte dahi siyasette ve idarede dahi, belagatta, ibadette, yiğitlikte, kısacası başarı için lüzum olan her şeyde dahi olardı. Öyle ki, dünya genelindeki o hazır oluşa ve genel gereksinime olağan üstü durumlardan yani mucizelerden ve gayb âlemiyle iletişimden herhangi bir şey karışmış değildir. Mustafa Sabri’nin kanaatine göre, bu sözleri dile getiren Üstad Akkâd’ın, İslam davetinin muvaffak olmasının nedenleri arasında Kur’an’ı unuttuğunu veya bilerek unut gibi yaptığına şahit oluyoruz. Oysaki Kur’an İslam davetinin başarılı olunmasında sayılan nedenlerin, yanına bile sokulamayacağı en önemli ve en büyük nedendir. Üstad Mahmud Akkâd’ın Hz. Peygamber’in nübüvvetine dayanak getirdiği, yukarıda sayılan nedenler ve alametler ise İslam’ın büyümesiyle davetin muvaffak olmasının vuku bulması ve ayrıca daveti yapanın döneminin başarıyla geçişinin akabindeki nedenler ve alametlerdir. Bu durumlar veya haller, Hz. Muhammed’in peygamberliğinin olsa olsa sonraki zamanda vuku bulmuş bir alameti farikası olabilir. Hz. Muhammed ile karşılaşp ona iman edenler ve bu başarının temelini oluşturanların nezdinde davetçinin hakikatini ortaya çıkaran müessir hiç şüphesiz Kur’an idi.³²⁶

Yine bu konu hususunda Mustafa Sabri, Zeki Mübarek’e de eleştirilerini yöneltmiştir. Ona göre Zeki Mübarek de Hz. Peygamber’in nübüvvetini kabul

³²⁴ Muhammed Akkâd, *Hz. Muhammed’in Eşsiz Dehâ ve Şahsiyeti*, trc. M. Said Şimşek (Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1979), 26.

³²⁵ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 36.

³²⁶ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 37-38.

etmeyenlere karşı, onun dehasını savunmanın, peygamberliğini savunmaktan daha kolay olduğu gibi bir düşünceye kapılmıştır. Oysaki ikisi arasındaki bağlantıya göz atıldığında nübüvvet dâhiliği kapsarken, tam tersi bir durumda böyle bir kapsama söz konusu değildir.

Mustafa Sabri'nin görüşüne göre, Zeki Mübarek'in " Hz. Peygamber nebiden önce insan idi" şeklinde öne sürdüğü söz, her şeyden önce peygamberliği küçümseme anlamı taşır. Eğer Hz. Peygamber bu sözü, "insanlık nübüvvetten daha önemlidir" anlamında kullanmış olsaydı, bu mertebede kalamazdı.³²⁷

Müellife göre, Zeki Mübarek'in düşünceleri araştırıldığında, Hz. Peygamber'in dehası kapsamındaki özellikleri onun peygamberliği içinde kayb olduğu için, sanki nübüvvetine ve Arapların da İslam'ı seçmesine bir kırgınlık duyduğu müşahade edilecektir. Adeta Hz. Peygamber'in mucizeleri var olmasa ve Araplar da İslam'ı tercih etmemiş olsaydı, tarih kitapları Hz. Peygamber'den ve Araplardan daha olumlu ve güzel bir şekilde bahsetmiş olacaktı.³²⁸

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, Zeki Mübarek'in öne sürdüğü tezinden, sanki Hz. Peygamber'in nübüvveti onun beşeri özelliklerine tersmiş gibi bir mana çıkmaktadır. "Hz. Muhammed'in bir beşer olduğu konusunda insanlar hiçbir ihtilafa kapılmamışlardır. Beşeriyet ile peygamberlik arasında bir terslik olduğu düşüncesine kapılanlar, cahiliye ve bu zihniyete ait olanlardan başkaları değildir. Bu gibi kimseler, bırakalım Hz. Muhammed'i Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği üzere, Allah'ı da kâfi derecede önemsemedikleri için büyük bir yanlışlık içindedirler. Çünkü bunlar Ehl-i İslam'ın inandığı biçimdeki peygamberliği reddederken aslında Allah'ın peygamber gönderme konusundaki gücünü de reddetmiş olmaktadırlar. Oysaki insanı beşeriyet hususiyetlerinden yok saymadan, insanla kendisi arasında bir ittisal görevi üstlenen akıl var eden Allah, akıl bağlantısından daha da özel bir metotla seçtiği kişiyi aynı şekilde insanî hususiyetlerini yok saymadan bu kişiye akıldan daha belirgin ve açık olan vahyi indirmeye şüphesiz muktedirdir."³²⁹

³²⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 139-142.

³²⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 143-144.

³²⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 144-147.; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 399-400.

2.4.5. Ferid Vecdî Eleştirisi

Mustafa Sabri Efendi “el-Kavlü'l-Fasl” isimli eserine Ferid Vecdî eleştirisi ile başlamaktadır. O, Ferid Vecdî’ye gaybî konular ve mucizeler hususunda eleştirilerini yöneltmiştir. Müellife göre, uyanık gözlere sahip olanlar ve aklıselim olan kişiler için, Batı medeniyetinde maddenin hâkim olması ve Doğu’nun da Batı medeniyetinin takip ettiği yolu ve metodu izlemeye başlamasından müteakip cılız kalplilere bulaşan, başta iki doğu ve iki batının Rabb’i olmak üzere mugayyebât³³⁰ yani gaybla ilgili konular ve ma’kûlâtın reddedilmesi dikkat çekmektedir. Öyle ki Ferid Vecdî el-Ezher dergisinin sekizinci cildinin beşinci sayısında ele aldığı bir makalesinde, felaha eren kulların bizzat kendilerinde bulunan ilk nitelik olan “gayba imanı” “vâkıa iman” ile karşılaştırmış ve gayba imanı “vakî olmayan” iman mertebesine indirgemıştır.

Mustafa Sabri bu konuyla alakalı Ferid Vecdî’nin el-Ehram gazetesinde yayınlanan şu sözünü aktarmıştır: “O esnada yeni ilim doğdu ve kendisiyle ters düşen güçlerle mücadele göstererek onları yendi. Böylelikle yeryüzünde egemenliği eline geçirmiş oldu. Buna binaen dinleri gözden geçirdi ve kendi metodunu kullanarak hepsini de tuttuğu gibi mitoloji âlemine fırlattı. Sonra dinlerin birbiriyle alakalı olarak nasıl ortaya çıktıklarını ve mitolojileri arsındaki ilişkiyi araştırma konusu yaptı. Bu araştırma sonunda topladıkları verilerden, kutsamak için değil okumak için bir dergi oluşturdu. Öyle ki onları okuyanlar bu mitolojilerden insanın ibadet ettiği ve korumak için malını ve canını esirgemeksizin olan gücünü verdiği zihnî suretlerini bilsinler. Müslüman Doğu bir yüzyıldan daha fazla bir süreden bu yana Batı ile münasebete geçmiş ve Batının ilim kaynaklarından faydalanmaya, maddî kültüründen içmeye başlamıştı. Bu efsanelerden öğrendikleri şeylerle kendi dininin yıkıntılarını fark etti. Örneğin bizzat kendisinin muvaffak olacağı bir mertebede bulunmadığından ağzını kapatıp bir kelam sarf etmedi. Fakat mühlidliği kalbinde gizli tuttu ve kendi ilmî düzeyine ulaşınca diğer din kardeşlerinin sonunun aynı olacağından emin bir şekilde bu mühlidliğe önem vererek ona dört elle sarıldı. İslam ülkelerinde de bu ilmî konuları öğrenip etkilenen şairler ve yazarlar yetişmiş, akabinde ahaliyi – bu konuları kabule- hazır kılmak için yazdıkları makale ve

³³⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 3-4; Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 26. "Müellifin ara sıra mugayyebât ara sıra da gaybiyyât olarak belirttiği kavramla maksadı kendisinin ifadesiyle; gerçekleşmesinden önce yeniden dirilme, öldükten sonra dirilme, hesap, sevap ve ceza gibi ahiret halleridir. Ayrıca melekler, cin, vahiy gibi duyu organlarıyla algılanamayan şeyler ve mucizeler gibi gerçekleşme niteliğinin tabî sebeplere dayanmadığı hadiselerdir. Allah ise gaybiyyâtın en büyüğüdür." bkz. el-Kavlü'l-Fasl, 26. sayfa 1. dipnot.

şiihlere bunları ilave etmeye girişmişlerdir. Bu gizli tuttıkları konuları kendi sır ortakları dışındaki kimselerden saklı tutmaya gayret etmişlerdir. Bu sakınganlıkla boykota maruz kalmak veya diyarlarından sürgün edilme tehlikesinden korunmuş oluyorlardı.”³³¹

Mustafa Sabri’ye göre, Ferid Vecdî Batı ilimleriyle münasebet kurunca, dinlerini terk edip unutan gruba kendini dâhil ettikten sonra onların aralarından çıkıvermiştir. Üstad Ferid Vecdî’nin belirttiği, Batı medeniyetinin ilim kaynaklarından beslenince dinden dönmeye yönelen fakat bu durumu içlerinde gizli tutan sözde yazarlar ve şairlerin, yazdıkları yazılara bu durumları aldatmacayla dâhil etmelerinin sayılamayacak derecede metotları ve türleri vardır. Nitekim bu yazıları okuyacak kişilerin dikkatini buna çekmeye de gerek yoktur. Öyle ki bu metotlardan birisi de Ferid Vecdî’nin evvela kendisini onlara dâhil edip sonrasında onlardan ayrılmış gibi yapmasıdır. Müellifimiz, Ferid Vecdî’nin itiraflarını belirttiği günden bu yana dinden dönmeyi içlerinde gizli tutan bu sözde yazarlar ve şairleri incelemeye koyulduğunu vurgulamaktadır.³³²

Mustafa Sabri’nin kanaatine göre, bahsi geçen yazarlar ve şairlerin en büyük özelliği kevnî veya bir diğer adıyla hissî mucizeleri reddetmeleri ve bu mucizeleri, vuku bulmaları imkân dâhilinde olmayan şeylerden saymalarıdır. Öyle ki Üstad Ferid Vecdî’nin kevnî mucizeleri ve öldükten sonra yeniden dirilmeyi nasıl reddettiği ve bu iki husus hakkında Kur’an’da zikredilen tüm ayetleri anlamları anlaşılmayan, yani müteşabih ayetler olarak değerlendirdiği bilinmektedir.

Yine Mustafa Sabri’ye göre Ferid Vecdî’nin bahsettiği bu şair ve yazarların ön plana çıkan en önemli özelliklerinden bir tanesi de Hz. Muhammed’in peygamberliği yerine onun dehasına vurgu yapmalarıdır. Müellife göre, bu yazarlar Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği dine iman edenlerin de iman etmeyenlerin de beraber ittifak kurduğu övgüye şayan durumları ve özelliklerin, yalnız Müslümanların yücelttiği hususiyetlerine tercihte bulunarak Hz. Muhammed’in peygamberliğinin yerine onun dehası hakkında yazılar kaleme almaktadırlar.³³³

Mustafa Sabri Efendi, el-Ezher dergisinin on birinci cildinin yedinci sayısında, Hz. Peygamber’in hayatı hakkında bir makale yazan Üstad Ferid Vecdî ’ye yine eleştiri getirmiştir. Mustafa Sabri, Ferid Vecdî’nin bu yazısından alıntılar yaparak değerlendirmede bulunmuştur. Müellifimizin alıntı yaptığı kısım ise Hz. Peygamber’in

³³¹ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 26-27.

³³² Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 27-28.

³³³ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 28-29.

mucizeleri hakkındadır. Mustafa Sabri bu konuyla alakalı şunları dile getirmiştir: “Üstad Ferid Vecdî’nin bu yazısını okuyanlar, onun bu lafızlarından mucize kapsamına girmeyen şeyleri mucize olarak ele aldığını ve doğal olmayan gaybî nedenler üzerine inşa edilen gerçek mucizeleri de dinlerin mitleri olarak vasıflandırdığını anlaması bizim için kâfidir. Öyle ki Ferid Vecdî, benimle birkaç yıl önce gerçekleştirdiği bir tartışmada, bu konuyla alakalı Kur’an’da peygamberlerin mucizelerine ilişkin zikredilen ayetleri gerçek anlamı anlaşılmayan müteşabih ayetler olarak değerlendirmiştir. Bütün bu söylenenler tabiat kanunlarına ters düşen mucizeleri reddetmek içindir.”³³⁴

Mustafa Sabri, bu konuyla ilgili sonuç olarak şunları dile getirmektedir: Mucizeler gibi gaybî konuların reddini kabul eden asrî din ve dünya âlimleri, ayetlerin tefsiri ve hadislerin yorumlanmasında çoğu zaman oyuncak olma derecesinde bir tarz ve metot benimsediler. Allah’ın ve Hz. Peygamber’in zikrettiklerinin, onların yanlışlarının onarılmasında bir yararı yoktur. Hem esasen Allah ve Resul’ü de gaybî konulardandır.

Mustafa Sabri’nin kanaatine göre, meselenin gerçeği asrî yazarların, Kur’an ve sünnetten daha ziyade inandıkları maddeci pozitif bilim cihetinden bilinçlerine sokulan, kuvvetli bir inançları vardır. İşte bu inanç da, dine iman edenler tarafından öğrenilen anlamıyla mucize ve nübüvvet gibi gaybî konuların reddedilmesidir. Şayet bu gibi kişilerde maddeci pozitif bilime olan inanç olmasaydı ve Allah’ın ve Resul’ünün zikrettiklerine, maddeci pozitif bilime ters olan şeyleri onaylamaya mani olan bir inançla değil de tamamen nesnel bir biçimde yaklaşılsaydı, bu kişileri Allah’ın ve Resul’ünün zikrettiklerinin hudutlarında durdurmamız imkân dâhilinde olurdu.³³⁵

2.5. Mustafa Sabri’nin Mucize Anlayışı

Mustafa Sabri Efendi “Mevkîfı’l-akl” isimli eserinde, nübüvvet konusuyla ilgili en çok önemseydiği konulardan biri de mucize konusudur. Mucizeler hakkında dile getirilen bazı görüşlere çokça eleştiriler getirmiştir.

2.5.1. Mucizenin Tanımı

Mucizenin tanımı mütefekkinden mütefekkiye küçük farklılıklar gösterse de³³⁶ genel kabul gören ve yaygın olarak kullanılan tanım şudur: “Peygamberlik davasıyla

³³⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavl’l-Fasl*, 34-35.

³³⁵ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavl’l-Fasl*, 49-50.

³³⁶ Detaylı bilgi için bkz; en-Nesefî, *Tabsiratü’l-Edille Fî Usul’d-Dîn*, 689.

ilgili olup, hayra ve mutluluğa çağırان harikulade bir olaydır ki, onunla, kendisinin Allah tarafından bir peygamber olduğunu iddia eden kimsenin doğruluğunu göstermek kastedilir.”³³⁷

Mustafa Sabri Efendi yukarıdaki tanımda olduğu gibi belli başlı bir tanım ortaya koymasa da, mucizeyi Allah’ın Rasûlüne lütfettiği bir işaret ve nişane olarak ele alır. Ayrıca Mustafa Sabri, mucize haricinde hiçbir şeyin peygamberliğin gerçek manada bir işareti olamayacağını vurgular. Zira müellifimize göre mucizeyle peygamberlik arasında kopmayan bir bağlantı vardır. Dolayısıyla mucizeyi reddeden nübüvveti de reddetmiş olur.³³⁸

2.5.2. Mucizenin Aklî ve Naklî İmkânı

Mustafa Sabri Efendi’ye göre, Allah’a ve O’nun kudretinin noksansızlığına inanan ve bu âlemin var edicisi ve mutasarrıfı olduğuna iman eden bir kimsenin peygamberlerin gösterdikleri mucizelere iman etmesi de kolaydır. Mucizeyi var etmek Allah için en kolay eylemlerdendir. Allah bu evrenin var edicisi ise, peygamberlerini mucizelerle desteklemesi de doğaldır. Yine müellifimizin düşüncesine göre, insanı yaratıp ve ona peygamber gönderen, Allah Teâlâ için mucizeyi var etmek şüpheden uzaktır. Zira O kâinatı bir mucize olarak var eden, her şeye kudreti yeten ve yoktan yaratan Allah’tır. Mustafa Sabri’ye göre mucizenin imkân dâhilinde oluşu veya olmayışı doğa bilimlerinin uzmanlık alanına girmez. Zira hissî tecrübelerden ibaret olan bu ilim, muhalin, mümkünün ve vacibin ne olduğunu bilmez. Bu ilmin bildiği şey ise tecrübe anında hakikatin var oluşu veya hakikatin var olmayışıdır.³³⁹

Görüşlerini desteklemek için bazı Batılı yazarlardan aktarımlar yapan Mustafa Sabri, meşhur İngiliz mantıkçı William Stanley Jevons’un şu sözünü bu hususta isabetli bulur: “Âlemi yaratan kudret, ondan bir şey gidermek veya ona bir şey ilave etmekten aciz değildir. Onun hakkında bu düşünülemez denmesi kolay olsa da, hakkında düşünülemez denilen şey, âlemin mevcudiyeti mertebesinde düşünilemeyen bir şey değildir.” Bundan dolayı Allah’ın varlığını kabul ettikten sonra bunun gibi sem’î konuları kabul etmek en kolay meseledir. Yine müellif, bu hususla ilgili bazı Batılı yazarların

³³⁷ Seyyid Şerif el-Cürânî, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2007), 215.

³³⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 27; Ayrıca bkz; Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi’nin nübüvvet Anlayışı*, 48.

³³⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 27.

“Allah’a iman mucizeye imandan ayrılmaz” sözlerini yerinde bulduğunu belirterek, Allah’a iman beraberinde mucizeye imanı da gerektirdiğini vurgulamıştır.³⁴⁰

Bu konuyu sebep-sonuç bağlamında ele almaya çalışan Mustafa Sabri Efendi, sebep-sonuç ilişkisi ile ilgili ortaya atılan bazı tenkitlere değinir. Evrendeki bir zerrenin içerdiği gücü kestiremediğimiz gibi bir şeye, bu, şu şeyin sebebidir, yönünde bir söylentiyi dile getirmenin de imkân dâhilinde olmadığı ve bu makinenin muharrikini duyularımızın algılamadığı yönündeki eleştirilere temas eden müellif, şunları dile getirmiştir: “Şekerin tatlı olmasının sebebi nedir, tuz neden acıdır, ateşin neden yakıcı olduğunu bilmemekteyiz. Zehrin ne olduğunu bilmeyen, onu görünce öldürücü olduğu aklına gelmez, muhtemeldir ki onu yemekten de kaçınmaz. Bütün bu durumlar bize gösterir ki: Eşya ile duyular arasında, dört adedinin çiftliğe delalet ettiği gibi aklî bir zorunluluk yoktur. Tecrübeden önce bu durumu zorunlu olarak biliriz. Zira üç kere üçün dokuz ettiğini bildiğimizden dolayı, tecrübeye ihtiyaç duymayız. Bu gibi matematiksel konular, aklî gerekçelere dayanır ve zorunluluk ifade eder. Mustafa Sabri’nin buradaki eleştirileri David Hume’a yöneliktir.³⁴¹

Mustafa Sabri Efendi’nin bu konu ekseninde eleştirdiği bir başka Batılı ilim adamı Ludwig Büchner’dır. Ona göre, Büchner gibi âlemde nizam ve düzenin olmadığını, âlemin tesadüfen ve kargaşa üzere şekil bulduğunu belirten şahısların, “ mucizelerin, âlemin nizamına aykırı olduğu” yönündeki fikirlerini beyan etmeleri doğru değildir. Diğer taraftan Allah’ın mevcudiyetini onaylamasına karşın, Allah’ın yüce kudret ve gücünü âlemin küçük parçasında mucize var edemeyecek derecede daraltanların durumu; dinden dönme budalalığından daha değişik, ondan daha kötü değilse de, daha açık ve seçik bir budalalıktır. Öte yanan mucizeyi reddetmek beraberinde nübüvveti de reddetmeyi getirdiğinden, nübüvveti iman edip de mucizeleri reddetmeye kalkışmak bu budalalığı daha da belirgin bir duruma getirmektedir. Çünkü nübüvvet olgusu vahiyle başlar. Vahiy ise mucize kadar bir tehaddî ihtiva etmese de, o da adet ötesinde bir durum taşıdığından dolayı bir mucizedir. Oysa mucizeyi inkâr edenler, inkâr sebebi olarak mucizelerin adet ötesi olduklarını öne sürmektedirler. O halde vahiy de adet ötesi bir durum ihtiva etmektedir. Bu sebeple vahiy de inkâr etmeleri gerekir.³⁴²

³⁴⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 26-27; Ayrıca bkz; Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü’l-Fasl*, 58.

³⁴¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 26; Ayrıca bkz; Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi’nin nübüvvet Anlayışı*, 51.

³⁴² Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 37-39; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi*, 408-409.

Mustafa Sabri'nin düşüncesine göre, şimdiki durumda vuku bulan olayların tecrübesini mevzu bahis yaparak, tecrübe kapsamına girmediklerinden dolayı nübüvveti ve mucizeleri reddeden kişiler; Allah'ı ve O'nun gücü ve kudretini önemsemedikleri, tecrübenin gündemde olduğu bir çağda yaşamlarını sürdürdükleri ve de akılları durgunluğa uğradığından dolayı böyle bir fikriyata yönelmişlerdir. Bu düşüncede olanlar, yaratılmış olduğunu müşahade ettiklerinden ötürü yeryüzünü ve gökyüzünü kolay bir şekilde itiraf edebiliyorlar. Ama konu, yeryüzü ve gökyüzünden daha büyük bir mevzu olmayan nübüvvet ve mucizeye gelince aynı itirafta bulunamıyorlar. Çünkü yaşadıkları asırda bu iki mevzuya şahitlik etmediler. Bundan dolayı da bu iki konunun muhal olduklarını ve âlemin nizamına ters olduklarını iddia ettiler.³⁴³ Dolayısıyla nübüvvet ve mucizeye yaşadıkları asırda şahitlik etmedikleri için ve bu sebeple nübüvvet ve mucize imanı gerektirdiği için, bu ikisini inkâr ettiler.

Mucizeyi inkâr edenlere karşı cevaplarını devam ettiren Mustafa Sabri, düşüncelerini rasyonel bakımdan dile getirmeye çalışır:

Allah Teâlâ'nın kullarına ilk elçisi ve mucizelerin en büyüğü olan aklın var edilmesini ve devamında da elinde peygamberliğine işaret eden bir alametle birlikte insanlara bir elçi gönderdiğini farz edelim. İnsanlar ilk olarak akılla Allah'ın mevcudiyetini bilsinler, ikinci olarak ise, peygamberden Allah'ın emir ve nehiylerini bilsinler. İşte bu bahsettiğimiz durumlar düşünüldüğünde fark edilecektir ki insanlara gönderilen bu elçilerin peygamberliklerine delalet eden mucizelerle diğer insanlardan üstün kılınması durumu, akli yönden insandaki akıl mucizesinin var edilmesi ve bu akılla beraber insanların seçkin kılınması durumundan daha kolaydır. Nitekim bunlardan ilki insan gücü dâhilindedir. Söz gelimi bir hükümdar elçisine başkasında olmayan bir buyruk verebilir. Ancak ona akıl bahsedemez. Yani İnsana akıl vermek veya onu akılla donatmak insanın gücü kapsamında değildir.³⁴⁴

Mustafa Sabri'ye göre, Batılı bilim adamlarının icatlarını mübalağalı bir şekilde abartan bazı cahiller “ dini mucizeler, bilimin ortaya koyduğu mucizelerin gerisinde kaldı” diyerek peygamberlerin gösterdiği mucizeleri alaya alıyorlar. Hâlbuki bu mucizeleri reddedenler, hiçbir bilimsel araca gereksinimi olmaksızın, Allah'ın izni ve inayetiyle doğrudan vuku bulmasını büyük gördükleri için reddediyorlar. İşte bu mucizenin doğrudan Allah'ın izniyle gerçekleşmesi, en büyük bilimsel icatları bile geride

³⁴³ Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 409.

³⁴⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlul-Fasl*, 58-59 Chateaubriand, insan akılla ayrıcalıklı bir konuma gelmesinden ötürü “metafiziksel bir canlıdır” demiştir. Bundan dolayı bir mucize olarak insanın kendisi yeter. Bu konuyla ilgili bu kitabın 59. sayfadaki dipnotuna bakınız.

bırakan mucizeyi diğer durumlardan ayıran özelliştir. İnkâr edenler, bundan ötürü onun vuku bulmasını imkânsız görürler ve sünnetullahı aykırı olduğunu söylerler. Üstelik bu cahiller, hadlerini aşarak mucizenin olağanüstü bir olay olmadığını belirtiyorlar. Oysa Allah'ın izniyle gerçekleşen bu olaylara mucize denilebilmesi için olağanüstü bir olayla gerçekleşmesi gerekir. Aksi halde buna mucize denilemez.³⁴⁵

Mustafa Sabri'nin düşüncesine göre, mucizeler aklın değil, var olan durumun üzerinde harikulade olaylardır. Dolayısıyla mucizelerde aklın sahasını aşma veya akla ters gibi bir durum söz konusu değildir. Zira mucizeyi aklen muhal addedenler, tecrübe hususunda gerçekleşmeyen şey ile muhalin arasını ayıramıyorlar. Oysa bu iki durum arasında ziyadesiyle fark vardır. Bir olayın zorunluluğuna, imkânına veya muhaliğine hüküm vermek tecrübenin aksine aklın salahiyetidir. Tecrübenin yetki alanı ise gerçekleşen veya gerçekleşmeyen şey hakkındadır.³⁴⁶

Mustafa Sabri, Allah'a iman edip de mucizeleri inkâr edenlere karşı şu şekilde sorularla cevap vermektedir:

Bu sünnetullahı ortaya koyan Allah değil midir? Eğer Allah'sa, o halde Allah'ı kendi gücü ve kudretiyle ortaya koyduğu bu düzenle nasıl kısıtlıyorsunuz? Allah ortaya koyduğu bu düzeni değiştirmekten aciz midir? Bizim bu düzen ve nizamın Allah tarafından değiştirilmediğini gözlemlememize gelince, bu bizim acziyetimizle alakalıdır. Yani insan kendi güç ve kapasitesi kadarıyla düşünür. Oysa Allah'ın gücü ve kudreti sınırsızdır ve bu düzeni değiştirmekten de aciz değildir. Buna dayanarak, kâinatın nizamı gereği ateş, yanabilme özelliği olan her şeyi yakar. Bu düzen ve nizamın aynı şekilde devam etmesinde insanlığın faydalanması şu şekildedir: Dünyaya ait iş ve ihtiyaçlarımız bu düzen ve nizama dayanır ve bu nizamdan da intizamlı kurallara ulaşırız. Ama Allah için mesele bir peygamberi desteklemekse, Allah'ın Hz. İbrahim için o ateşi serin ve selametli yapması, onun için zor bir mesele değildir.³⁴⁷

Allah'ın adetullahı ve sünnetullahı peygamberlere gösterilen istisnâî haller dışında değişmez. Bu istisnâî hallerde peygamberlere has kılınmıştır ve bu esnada da tabiat kanunları görevini yapmaktan alıkonulur. Fakat genel bir kural vardır ki o da, "istisnalar kaideyi bozmaz" kuralıdır. Burada esas olan tabiat kanunlarının değişmez ve devamlı oluşudur.³⁴⁸

³⁴⁵ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 28; Ayrıca bkz; Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 60-61.

³⁴⁶ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 30-31; Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvet Anlayışı*, 53.

³⁴⁷ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 61.

³⁴⁸ Süleyman Uludağ, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 149.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, mucizeleri harikuladelik vb. özelliklerinden uzaklaştıracak şekilde yorumlamaya tabi tutmak, mucizeleri, mucizelikten çıkarır. Ayrıca bu yaklaşım böyle devam ettiği sürece, bırakın mucizenin inkârını, nübüvvetin inkârı da söz konusu olur. Çünkü vahyin gelişi, meleğin gelmesi Kur'an'ın indirilmesi gibi olaylarda olağan üstü olaylar kapsamındadır. Kur'an'ın da harikulade bir özelliği olmasaydı o da mucize olmazdı. Ama Kur'an Allah kelmadır ve bundan dolayı mucizelik vasfını taşır. Şayet Allah kelmâı olmayıp Hz. Peygamber'in kelmâı olsaydı mucizevi bir özelliği olmazdı. Kısacası Müellife göre mucizeyi olağan üstülük özelliğini saptıracak şekilde yorumlamanın, sonrasında herhangi bir dinî esası inkâr etmeye sebep olabileceğini vurgulamıştır. Mustafa Sabri'ye göre mucizeler, âlimlerden Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Mustafa Merağî gibi zatlar tarafından reddedilirken, bu düşünce Hüseyin Heykel Paşa ve Ferid Vecdî gibi yazarlar tarafınca da desteklenmiştir.³⁴⁹

Son olarak Mustafa Sabri Efendi bir mucizenin mucize olabilmesi için sünnetullah'a aykırı olması, yani olağan üstü bir olay olması gerektiğini belirterek, mucizenin imkânını ve gerçekleşme olayını maddeler halinde ortaya koymuştur:

“İlk olarak, mucizeyi yaratan peygamber değil bizzat Allah'ın kendisidir. O'nun güç, kudret ve iradesine oranla hiçbir şey gerçekleşmesi olanaksız değildir. O halde o güç ve kudrete oranla mucizenin gerçekleşmesi imkânsız değildir.”

“İkinci olarak, mucizenin gerçekleşmesi Allah'ın kitabına dayanır ki onun hakkında hiçbir zan ve şüphe yoktur. Çünkü Allah Teâlâ için yalan ve hata düşüncesine kapılmak mümkün değildir. Allah'ın bize bildirdiği bir şeyin gerçekliği hakkında aklen bir engel bulunmadığı halde “bu aklen imkânsızdır” diyerek, bir kimse şüpheye kapılsa, küfre düşmüş olur.”

“Üçüncü olarak, mucizeler, nübüvvet davasını kanıtlamak ve insanların güvenilirliklerini kazanmak adına gereklidir. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin mucizeleri ile harikulade olaylara ilişkin kıssalar ve ahiret hayatı hakkında verdiği haberlere iman etmek gereklidir. İşte bu konularla ilişkili olarak, Allah'ın kitabındaki ayetlerin doğruluğuna, Kur'an-ı Kerim'de haber verildiği gibi iman etmeyi, yorumlamaya gereksinim duyanlar Kur'an'daki ayetlere inanmak yerine, İslam düşmanlığı yapmayı kendilerine görev bilmiş müsteşrik veya tarihçilerin sözlerine güvenmişlerdir.”³⁵⁰

³⁴⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 1: 27-28; Ayrıca bakınız; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 411-412.

³⁵⁰ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 1: 348.

Mustafa Sabri Efendi'nin mucizeyle ilgili aklî delil ve temellendirmesini bu şekilde ortaya koyduktan sonra naklî delillendirmesine geçebiliriz. Müellifimize göre Allah Teâlâ insanlara emir ve yasaklarını bildirmesi ve uyarması için peygamberler göndermiş ve bu peygamberleri de mucizelerle doğrulamıştır. Allah bunu hikmeti, rahmeti ve adaleti gereği yapar. Nitekim bu konuyla alakalı Kur'an'da “ *Andolsun biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik*”³⁵¹ buyrulmaktadır. Peygamberimiz de bu konuyu “Peygamberlerden hiçbir peygamber yoktur ki, ona beşerin mağlup olarak inandığı bir mucize verilmiş olmasın”³⁵² hadisiyle doğrulamıştır.³⁵³

Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberlere gönderilen mucizeler geçmektedir. Kur'an'da geçen bu haberler, mucizelerin imkânını da ortaya koymaktadır.³⁵⁴ Kur'an'da geçen Hz. Davud ve Hz. Süleyman ile ilgili mucizeler, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya nispet edilen mucizeler şu şekildedir:

Hz. Davud ve Hz. Süleyman (a.s.) ile ilgili mucize ayetleri:

*“Davud ile birlikte, Allah'ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik. Bir de Davud'a, sizin için, zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun. Şimdi siz şükrediyor musunuz?”*³⁵⁵

*“Süleyman'ın emrine de, sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay(lık yol) olan rüzgârı verdik. Erimiş bakır ocağını da ona sel gibi akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle onun önünde çalışanlar vardı. İçlerinden kim bizim emrimizden çıkarsa, ona alevli ateş azabını tattırırız.”*³⁵⁶ *“Süleyman, Davud'a varis oldu ve “Ey insanlar, bize kuşdili öğretildi ve bize her şey verildi. Şüphesiz bu, apaçık bir lütuftur” dedi.”*³⁵⁷ *“Belkıs gelince, “Senin tahtın böyle mi?” denildi. O da, “Sanki o! Fakat zaten daha önce bize bilgi verilmişti ve biz teslimiyet göstermiştik” dedi.”*³⁵⁸

Hz. Musa ve Hz. İsa (a.s.) ile ilgili mucize ayetleri:

“Değneğini (yere) at.” (Mûsâ, değneğini attı). Onu bir yılanmış gibi süratle hareket eder görünce, arkasına bakmadan dönüp kaçtı. (Bu sefer şöyle seslenildi:) “Ey Mûsâ! Beri gel, korkma. Çünkü sen güvenlikte olanlardansın.” “Elini koynuna sok.

³⁵¹ Hadid, 57/25.

³⁵² Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, t.y.), İman, 239.

³⁵³ Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvet Anlayışı*, 55.

³⁵⁴ Özvarinli, *Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvet Anlayışı*, 56.

³⁵⁵ Enbiya, 21/79-80.

³⁵⁶ Sebe, 34/ 12.

³⁵⁷ Neml, 27/16.

³⁵⁸ Neml, 27/42.

(Alaca hastalığı gibi) bir hastalık sebebiyle olmaksızın bembeyaz bir hâlde çıksın. Korkudan açılan kolunu kendine çek (toparlan). İşte bunlar, Firavun ve ileri gelen adamlarına (göstermen için) Rabbin tarafından (sana verilen) iki delildir. Çünkü onlar fasık bir kavimdirler.”³⁵⁹

“Ve Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil’i öğretecek.” “Allah, onu İsrailoğullarına bir Peygamber olarak gönderecek (ve o da onlara şöyle diyecek): “Şüphesiz ben size Rabbinizden bir mucize getirdim. Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yapar, ona üflerim. O da Allah’ın izniyle hemen kuş oluverir. Körü ve alacalıyı iyileştiririm ve Allah’ın izniyle ölüleri diriltirim. Evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer mü’minler iseniz bunda sizin için elbette bir ibret vardır.””³⁶⁰

2.5.3. Muhammet Hüseyin Heykel Paşa ve Reşit Rıza’ya Mucize Konusunda Eleştiriler

Mustafa Sabri Efendi’nin mucize konusunda çokça eleştiri getirdiği kişilerin başında Hüseyin heykel Paşa³⁶¹ gelmektedir. Zira Müellif, Heykel Paşa’nın “Hayatu Muhammed” adlı eserine reddiye yazmıştır. Bu konu çerçevesinde hadislerin ehemmiyetine vurgu yapan Mustafa Sabri, nübüvvet ve mucize konularında hadislerin sıhhatinden ve ehemmiyetinden uzunca bahsetmesi, Heykel Paşa’nın bu hadis eserlerini güvenilir bulmamasındandır. Hüseyin heykel Paşa, Allah’ın dininde olmayan bir şeyi, bu dine dâhil etmenin o toplumu geri kalmasına sebebiyet vereceği fikrindedir. Mustafa Sabri’ye gelince, ona göre, İslam’da kesin olarak Yahudilik ve Hristiyanlıktaki kadar bir tahrif olmadığını saptamak gerekir. Ayrıca “Hristiyanların ve Yahudilerin Hz. İsa ve Hz. Musa’ya gönderilen mucizelere inanmaları onları geriye itmezken, niçin Hz. Peygamber’e nispet edilen mucizelere inanan Müslümanları geriye itsin?” diye bir sorunun sorulması icap eder.³⁶² Diğer taraftan Yahudilerin ve Hristiyanların kendi resullerine inen mucizelerle alakalı gelen rivayetler, Hz. Peygamber’e inen mucizelerle alakalı gelen rivayetlerden daha sıhhatli değildir. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim’in en büyük mucize olması, diğer mucizelere engel teşkil etmez.³⁶³

³⁵⁹ Kasas, 28/ 31-32.

³⁶⁰ Al-i İmran, 3/ 48-49.

³⁶¹ Hilal Görgün, “Muhammed Hüseyin Heykel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 286-290 (ö. 1956), Mısırlı gazeteci, siyasetçi ve yazar. .

³⁶² Mustafa Sabri, *Mevkûfu’l-akl*, 4: 75.2 nrlı dipnota bkz.

³⁶³ Mustafa Sabri, *Mevkûfu’l-akl*, 4: 77.4 nrlı dipnota bkz. Ayrıca bkz. Bayram, *Mustafa Sabri Efendi’nin Dini Düşüncesi*, 416.

Yine İslam’da sünnetin yeri konusunda Heykel Paşa’ya eleştirilerini yönelten Mustafa Sabri, İslam’ın dayandığı dört rükünden birisi olan sünnete sıhhat ve güvenirlilik noktasında şüpheyile yaklaşmak, bırak sünnetin zedelenmesine, üçüncü ve dördüncü rükünlerin (icma ve kıyas) sünnete dayanan konularının darmadağın olmasına yol açacağını dile getirmektedir. Müellife göre, Heykel Paşanın öne sürdüğü teze bakılırsa, sünnetin rüknünün parçalanmasıyla, hadislerin Kur’an’ın açıklayıcısı ve tamamlayıcısı olması ve ibadetlerle ilgili ayrıntılı bilgi içermesine hiç aldırmaz etmeyelim. Hâlbuki namazla, hacla, zekâtla, oruçla ve hatta kadınların durumlarıyla ilgili tüm ayrıntılı bilgileri sünnetten ve hadislerden elde ediyoruz. Ayrıca Fıkıh eserlerinden elde ettiğimiz ayrıntılı bilgilerin birçoğunu da Kur’an’da bulamıyoruz. Dolayısıyla sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: “İbadetler, muamelat, ukubat, inanç gibi vb. konularda sünnet ve hadisler açıklayıcı ve tamamlayıcı konumundadır.”³⁶⁴

Yukarıda bahsettiğimiz hususların konumuzla alakası yok gibi gözükse de, kevnî mucizelerin hadislere dayanması noktasında konumuzla alakası vardır. Çünkü Hüseyin Heykel Paşa, kevnî mucizeler konusundaki hadisleri de sıhhatli ve güvenilir bulmadığını iddia etmektedir.

Müellifin, Hüseyin Heykel Paşa’ya bir başka eleştirisi ise mucizelerin ispatı noktasındadır. Zira Heykel Paşa’ya göre, Hz. Peygamber’in mucizelerinin ispatına engel teşkil eden şey, bu mucizelerin Kur’an’a aykırı düşmesi ve bu mucizelerin Kur’an’da geçmemesidir. Mustafa Sabri’ye göre, bu öne sürülen iki iddia birbirinden farklı durumlardır. Şayet birincisi kastediliyorsa, bu durum bir dereceye kadar engel teşkil edebilir. Eğer ikincisi kastediliyorsa o bir engel değildir. Zira Kur’an-ı Kerim bir biyografi veya Hz. Peygamber’in hayatını anlatan bir kitap değildir. Hadislerde veya Hz. Muhammed’in hayatını anlatan kitaplarda bu mucizelerden bahsedilmesi, Kur’an’da da geçeceği anlamına gelmez. Nitekim Kur’an’da da geçseydi, Hz. Peygamber’in hayatını anlatan eserlere ve hadis kitaplarına gerek duyulmazdı.³⁶⁵

Mustafa Sabri Efendi, Hüseyin Heykel Paşa’ya ithafen şöyle der: “Bir Müslüman’ın, Allah’ın mevcudiyetini ve âlemi kuşatan gücünü nefyetme veya yok sayma üzerine inşa edilmiş bir savı terk etmemesi veya o sava yüz çevirmemesi ne hazin bir şeydir. Zira maddeci bilim ne kadar pozitif bilimin içerisinde yer alırsa alsın ve bu gibi

³⁶⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 130-131.

³⁶⁵ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 138.

kimseler tecrübe üzerine inşa edilmiş olan pozitif bilimin, âlemde herhangi bir değişim ve düzeltmeyi onaylamayacağı ve bundan dolayı da mucizeyi kabul etmeyeceği hakkında hangi argümanlara sahip olurlarsa olsunlar akıl, cehalet haline bürünmüş bu bilimden ayrılır ve mucizeyi tasdik eder.” Dolayısıyla akıl mucizenin imkân dâhilinde olduğunu vurgular.

Mustafa Sabri’ye göre, Hz. Peygamber’in kevnî mucizelerini kabul etmeyen Heykel Paşa, şayet, Batılıların, Allah’ın ve O’nun Peygamberlerinin mevcudiyetini reddetmeleri sebebiyle mucizeleri kabul etmeyip aklî açıdan imkân dâhilinde olmadıklarını dile getirdiklerini anlasaydı, Hz. Muhammed’i kevnî mucizelerden soyutlamazdı. En düşük ihtimal olarak, bu mucizeleri Hz. Peygamber’den soyutlamasına sebep, aklın reddetmesi olduğunu öne sürmezdi. Şurası da var ki Müellif (Heykel Paşa), İslamî akademilerin hocalarına eserde takip ettiği yöntemi izah ederek istişarede bulunduklarında, bu hocalar mucizelerin akla ters bir durum olmadığı konusunda ona uyarıda bulunacaklarına, onu teşvik etmeleri de ayrıca esef erici bir durumdur.³⁶⁶

Mustafa Sabri Efendi’nin Hüseyin Heykel Paşa’ya bir diğer eleştirisi, mucizeleri inkâra götüren asıl neden hususundadır. Müellife göre, buradaki asıl neden bu mucizelerin tecrübe kapsamında yer almamasıdır. Zira ona göre, akıl, hayat, ruh ve bunların yaratıcısının, tecrübeye aldırış etmediklerinden dolayı bunları inkâr ediyorlar. Oysaki Allah’a, Peygamber’ine ve O’nun Kitabına inanan Heykel Paşa’nın bu gibi kimselerden olması mümkün değildir.³⁶⁷ Zira bu gibi kimseler bırak mucizeyi yaratıcıyı dahi inkâr ediyorlar.

Mustafa Sabri’ye göre, Heykel Paşa’nın şunu bilmesi icap eder ki gerçekleşmesinin imkân kapsamında yer almadığı esasına dayanarak mucizeleri reddedenler, aklî mucizeleri kevnî mucizelerden ayırt etmiyorlar ve tümünün birden sünnetullaha ters düştüğünü beyan ediyorlar. sünnetullaha aykırı olanı da mümkün görmüyorlar. Oysaki mucize mertebesine ulaşan herhangi bir şey, sünnetullaha aykırı ve olağan üstü olması lazım ki buna mucize densin. Aksi durumda buna mucize denmez. Üstelik ilahî dinlerdeki nübüvvet ve risalet de sünnetullaha terstir. Bundan dolayı kim sünnetullaha ters olanı mümkün görmüyorsa, nübüvveti ve risaleti de mümkün görmüyor demektir.³⁶⁸

³⁶⁶ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 140-141.

³⁶⁷ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 146-147.

³⁶⁸ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlü'l-Fasl*, 147.

Mustafa Sabri Efendi'nin mucize konusunda Heykel Paşa'ya bir başka eleştirisi sünnetullahın değişip değişmeyeceği hususudur. Bu çerçevede Mustafa Sabri, Heykel Paşa'nın "*Hayatu Muhammed*" adlı eserinden alıntılar yaparak ona eleştiriler yöneltmiştir. Heykel Paşa bu konuyla alakalı özetle eserinde şöyle demektedir: "Müslüman olan bir toplum, Kur'an dışında başka bir mucizeye gereksinim duymaksızın Müslüman olmuşsa, şu iki durumdan birisi olur: Birincisi, Hz. Ebu Bekir'in imanı gibi hiçbir delile ihtiyaç duymaksızın tereddütsüz iman. İkincisi ise, tabiat yasalarını altüst eden olaylara ihtiyaç duymadan, Allah'ın koyduğu kâinat yasaları ile birlikte Allah'ı bulan kimsenin imanı. âlimlerin çoğu bu çeşit imanı, imanın en yüksek mertebesi olarak addederler."³⁶⁹ Mustafa Sabri'ye göre, Heykel Paşa Kur'an'a inanmak suretiyle sünnetullahı altüst eden mucizeleri reddetme şartını öne süren çağdaş yazarlarda Hz. Ebu Bekir'in imanını aramakla dikkatsiz davranmıştır. Sanki Allah bu kâinat yasalarını altüst etmede kudret sahibi değilmiş ya da bu yasaları ortaya koyan Allah'ın bizzat kendisi değilmiş gibi davranmaktadır. Ya da sanki Kur'an'da geçen önceki peygamberlerin mucizelerini reddetmiş gibi veya Kur'an'daki genel şeylere inanıp bazı şeyleri reddetmiş gibi davranmaktadır.³⁷⁰

Mustafa Sabri'ye göre, Heykel Paşa "*Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın*"³⁷¹ ayetini kevnî mucizelerin inkârı noktasında ileri süren ilk kişi değildir. Bundan evvel bu ayeti oryantalistler ve tabiatçılar için uygun deliller arayan Mısır'daki bazı âlimler öne sürmüşlerdir. Hâlbuki ayetin kastettiği mana onların zannettiği gaye doğrultusunda değildir. Aksine bu ayetin maksadı, Allah'ın mucizelerle destekleyip gönderdiği peygamberlere başkaldırıp yalanla itham eden önceki topluluklarda geçerli olan yasayı anlatmaktır.

Heykel Paşa'nın ve ondan önceki âlimlerin kevnî mucizelerin imkânsızlığına delil olarak öne sürdükleri ayetin bu anlamına, Fatır Suresi'nde bu ayetten önceki ayet işaret etmektedir:³⁷² "*Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah'a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı.*

³⁶⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hayâtu Muhammed*, 14. Bs (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977), 72-73.

³⁷⁰ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavl'u'l-Fasl*, 164-166.

³⁷¹ Fatır, 35/43.

³⁷² Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavl'u'l-Fasl*, 167-168.

*Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.*³⁷³

Heykel Paşa'nın, gerçek imanın Allah'ın azabından kaçınmak ya da sevabını ummak olmaması gerektiği ve ayrıca böyle bir imanın gerçek imanın altında bir dereceye sahip olduğu konusuna gelecek olursak, Mustafa Sabri, Heykel Paşa'nın burada mucizeler nedeniyle iman bahsine yeni bir husus eklemek istediğini dile getirmiştir. Ama kâinat yasalarını değiştiren mucizelerle sahih imanın ne olduğu konusundaki tartışmalar arasında bir ilişki gözükmemektedir.³⁷⁴

Mustafa Sabri Efendi'nin mucizeler hakkında eleştiriler yönelttiği bir başka âlim de Muhammed Reşid Rıza (1865-1935)'dir.³⁷⁵ Müellifimizin kanaatine göre Reşid Rıza, Allah Teâlâ'nın kevnî mucizeleri sanki boş yere yarattığı gibi bir intiba uyandırmış ve mucizelerin bir sihrin sihirbaza verdiği başarı kadar, mucizeleri ortaya çıkaran peygambere bir başarı kazandırmadığı görüşünü öne sürmüştür. Hatta Reşid Rıza'nın bu görüşlerinden –haşa- Allah'ın Kur'an-ı Kerim dışındaki mucizelerde isabetli olmadığı gibi bir mana ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Reşid Rıza'nın bir başka hatası, kevnî mucizeleri nedeniyle geçmiş peygamberlere inanan kişileri de küçük görmesidir. Ayrıca bu kişilere de “hurâfeci” yaftası vurmuştur. Bu fikirleriyle Reşid Rıza, peygamberlere üstün akıl sahibi kimselerin değil de bir kısım saf kimselerin inandığını üstü kapalı bir şekilde söylemektedir. Oysaki aklın kişilere üstünlüğü veya zaafı imanî yönde ölçülür. Bu bakımdan iman etmiş olan kimse en akıllı kimsedir, inkâr etmiş olan kimse ise cahil konumundadır.³⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, kevnî mucizeler peygamberlerin risalet davalarına yeteri kadar işaret etmektedir. “Sihirbazlar vasıtasıyla benzeri durumlar, daha süslü bir biçimde gerçekleştirilmektedir” şeklinde bir iddia öne sürülerek mucizelerin değeri düşürülemez. Çünkü dile getirilen bu benzerliğin, Firavun'un sihirbazlarının Hz. Musa'ya iman etmelerini engellemediği vaki olan bir durumdur. Buna mukabil, “sihirbazlar, mucizeler ile sihirler arasındaki farkı bildikleri için iman ettiler. Firavun ise bu farkı idrak

³⁷³ Fatır, 35/42-43.

³⁷⁴ Mustafa Sabri, *Gaybın Önünde el-Kavlu'l-Fasl*, 169.

³⁷⁵ Çağdaş İslâm düşüncesinin öncülerinden, ıslahatçı âlim Muhammed Reşid Rızâ için bkz. M. Sait Özervarlı, “Reşid Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 14-18.

³⁷⁶ Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-akl*, 4: 125-126; Ayrıca bkz. Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 428.

etmediği için iman etmedi” gibi bir söz sarf edilemez. Zira bir yerde bir şey biliniyorsa, bu şeyi bilmediğini kastetmek özür sebebi olamaz. Ayrıca Hz. Musa’ya inananlar sihirbazlarla sınırlandırılmaz. Bundan dolayı “sihirle mucize arasındaki farkı idrak edemedi” denilerek Firavun özürlü kabul edilemez. Peygamberlerin kevnî mucizelerini, bazen sihre benzediği iddiasıyla ve bazen de mucizelere bizzat şahit olan kişilerin imanını tam anlamıyla sağlamadığı tezinden yola çıkarak tenkit edenler; mucizelerin sınırına saldırmakla birlikte peygamberlerden, yükümlülüklerin ihtiyarıyla (seçimiyle) birleşen zorlayıcı bir mucize istemektedirler. Oysaki böyle bir istekte bulunmak metoduyla onlar, gayba inanmayı gözle görülür hale getiren ve müminin inanmaya karşı üstünlüğünü yok eden ve ayrıca her bir kimseyi inanmaya zorlayan bir hadise talep etmiş olmaktadır. Mucizelerin onu izhar eden peygamberin doğruluğuna işaret etmesi için, mucizeleri müşahade eden herkesin buna zorunlu olarak inanması şart koşulamaz. Öyle ki mucizelerin, peygamberlerin nübüvvet davasındaki doğruluğuna delalet etmesine nispetle, Allah’ın varlığını ortaya koyan o kadar aklî delil olmasına rağmen, bu deliller mühlidlerin aklına ve kalbine etki etmemektedir. Fakat bu durum, akıl sahipleri için var olan bu delilleri hiçbir zaman değersizleştiremez.³⁷⁷

Müellifimizin kanaatine göre, Kur’an’ın yüceliğine ve büyüklüğüne; aklî mucizeleri kabul edip kevnî mucizeleri reddedenlerden daha ziyade, kevnî mucizeleri tasdik edenler önem vermektedir. Kur’an’ın yüceliği ve büyüklüğü, onun dışındaki mucizeleri reddetmeyi veya sihir ve hile gibi sözlerle bu mucizelerin değerinin düşürülmesini gerektirmez. Ama Mustafa Sabri’ye göre, Reşid Rıza böyle bir davranış sergilemektedir. Öyle ki kevnî mucizeleri içerisinde barındıran Kur’an’ın beyan ettiği mucizelerle, sihirbazların ortaya koydukları arasında bir ayrım görmemek, hatta bu mucizelerin tesirini sihirbazların yaptıklarından daha aşağıda görmek, neredeyse Kur’an’ın hurafecilerin düşüncelerine göre anlaşıldığı manasına gelir. Mucizeleri sihir mertebesine kadar indirgeyenlerin sözleri ile “Mûsâ, onlara delillerimizi apaçık olarak getirince onlar, *“Bu, ancak uydurulmuş bir sihirdir. Biz geçmiş atalarımızın zamanında böyle bir şeyin varlığını duymadık”* dediler”³⁷⁸ ayetinde aktarılan inanmayanların sözleri arasında hiçbir fark yoktur. Aynı şekilde “mucizeler geçmiş zamana aittir” sözüyle batılı

³⁷⁷ Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-akl*, 4: 127; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi’nin Dini Düşüncesi*, 428-429.; Mustafa Sabri Efendi’nin Reşit Rıza’dan çeşitli alıntılar yaptığı eser için bkz. Muhammed Reşid Rıza, *el-Vahyu’l-Muhammedî*, 3. Bs (Beyrut: Müessesetü İzzedîn, 1406), 114.

³⁷⁸ Kasas, 28/36.

ilim adamlarının “ Kur’an Allah’ın sözü değil, Muhammed’in kelimidir” sözleri arasında hiçbir fark yoktur. Hz. Musa’nın izhar ettiği mucizeler sihir değilken, Kur’an’da zikri geçen bu ifadeleri ona inanmayanlar sarfetmişlerdir. Sonuç olarak Batılı ilim adamlarının söyledikleriyle nasıl ki Kur’an’ın değerinde azalma olmuyorsa, Hz. Musa’ya inanmayanların sözleri ve Reşid Rıza’nın öne sürdüğü görüşler de mucizelere değer kaybettirmez.³⁷⁹

³⁷⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl*, 4: 128; Bayram, *Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 429-430.

SONUÇ

17. Yüzyıl'da Batı'da ortaya çıkan aydınlanma devrimi ile beraber, pozitivizm de ortaya çıkmıştır. Pozitivizmin ortaya çıkmasıyla birlikte insan aklı ve bilimsel gelişmeler, Tanrı-din ilişkisinin yerine geçmiştir. Bu anlayışın temel gayesi toplum ve insan ile alakalı eylem ve durumların dini boyutunu tamamen törpülemek ve soyutlamaktır. Öyle ki pozitivizm için, deizmin devamı niteliğinde bir akım olduğunu söyleyebiliriz. Zira deizm tamamen monoton bir tanrı anlayışını benimser. Yani yarattıklarına karışmayan bir tanrı anlayışını ifade eder. Dolayısıyla peygamberliği veya nübüvveti tamamen yok sayan bir akımdır. Fakat deizmin pozitivizmden farkı insanlardan tanrıyı soyutlamamak olduğunu dile getirebiliriz.

Bununla beraber İslam dünyasına baktığımızda, Müslümanların kendi din ve Tanrı anlayışlarına tamamen zıt olan akımlarla karşı karşıya olduğunu görmekteyiz. Zira bu anlayışlara Hz. Peygamber 'den günümüze kadarki İslam toplumunda rastlanmamıştır. Yalnızca deizm anlayışını mezhepsel bazda Berahime mezhebinin ve kişisel bazda da Ebu Bekir er-Razî'nin savunduğunu görmekteyiz. Bununla beraber İslam âleminin bu akımlara karşı tutumu, ilke ve prensipleri tamamen Allah'a dayanan din ile ilke ve prensipleri tamamıyla insana dayanan modern oluşumların arasını uzlaştırmaya ve derlemeye gayret etmişlerdir. Ama bu çaba ve gayretler kısa vadeli olmuştur. Yani medeniyet açısından tam anlamıyla Batı'ya karşı üstün olduğumuz söylemi, teorik bir söylemden öteye geçememiştir.

Bu bağlamda yenilikçi İslam'ın öncülerinden Muhammed Abduh'un takipçisi olan Muhammed Ferid Vecdî'de bu bahsi geçen girişim ve çabada bulunan âlimlerden birisidir. Medeniyet konusunu azımsanmayacak derecede işleyen müellifimiz, bu hususta Batı'nın ortaya koyduğu argümanları tamamıyla reddederek, tek hakiki medeniyetin İslam medeniyeti olduğunu dile getirmiştir. Ama pratiğe baktığımızda İslam medeniyeti 17. Yüzyıl'daki aydınlanma devrimiyle birlikte sürekli düşüşe geçmiştir. Dolayısıyla yine bu söylem teoride kalmıştır.

Bu çerçevede Batı medeniyetinin bilimsel gelişmelerle birlikte maddeci düşüncenin de ortaya attığı şüpheler, İslam âlemini de tesiri altına almıştır. Ferid Vecdî

de kendinde var olan ilmi donanımını materyalist akımın öne sürdüğü bu şekilleri ortadan kaldırmak için kullanmaya gayret gösterdiğini görmekteyiz. Vecdî Batı'nın kullandığı metot ve yöntemlerle bu iddialara cevap vermeye çalışmıştır. Bundan dolayı da Vecdî'nin nübüvvet anlayışının bilimsel bir tarzda olduğunu görmekle beraber nübüvvet anlayışının da farklı olduğuna şahit olmaktadır.

Ferid Vecdî'nin materyalist ve maddeci akımlara karşı güttüğü amaç, güzel bir amaç olarak göze çarpmaktadır. Fakat müellifimizin nübüvvet ve vahye dair görüşlerinin içeriğine indiğimizde tartışmaya muhtaç ve eleştiriye açık konular ve iddialar belirmektedir. Örnek verecek olursak; Vahyin imkânı meselesinde peygamberler açısından bu olay tecrübî midir, yoksa aklî çıkarımlarla bu olayı açıklayabilir miyiz? Ferid Vecdî bu noktada “günümüz insanının deneysel açıdan kanıtlara önem verdiğini bildiğimiz için, nübüvvet ve vahyi aklî ve bilimsel yoldan açıklamamız gerektiğini” vurgulamaktadır. Vecdî, buna bitkilere ve hayvanlara gelen ilhamı delil olarak göstermektedir. Müellifimizin bu sözlerine karşılık, bir olayı deneysel ve bilimsel bir tarzda açıklamamız için önümüzde bir deneğin olması gerektiğini söyleyebiliriz. Ayrıca ilhamla vahyin aynı şey olmadığını da söylemeliyiz. Asırlar önce gelmiş bir peygambere, nazil olan vahyi aklî ve bilimsel çerçevede nasıl kanıtlayabiliriz? Ayrıca bu müessesenin Hz. Peygamber'den sonra son bulduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla Ferid Vecdî'nin nübüvvet ve uluhiyyet konularını Batı'ya karşı savunması ve Batı'nın öne sürdüğü iddiaları reddetmesi de çok anlamlıdır. Ama bunu yaparken öne sürdüğü argümanlar ne yazık ki eleştiriye açık konumdadır.

Ferid Vecdî, vahyin imkânı noktasında öne sürdüğü deliller arasında dâhilik, hipnoz ve manyetizma da yer almaktadır. Dâhilik hususunda Vecdî şunları dile getirmektedir: “Dâhilik olgusu peygamberliğin ve vahyin ispatlanmasına yardımda bulunacak ve aklın bunları kabul etmesini kolaylaştıracaktır.” Bakıldığında Vecdî bu konuyu da bilimle ilişkilendirerek, bilimsel verileri öne sürmektedir. Bazı âlimler dâhilerle peygamberleri aynı kefed değerlendirerek onların da peygamber niteliğinde olduklarını belirtmişlerdir. Esasen bu aşırılığı Vecdî'de görmemekle beraber bu hususta onun asıl eleştirildiği nokta Hz. Peygamber'in dehasını onun peygamberliğinin önüne geçirmesi olduğunu görmekteyiz.

Hipnoz ve manyetizma delillerine gelecek olursak, müellifimizin asıl eleştiriye muhtaç olduğu konuları bunlardır. Çünkü vahiy gibi, bir kolu metafizik âleme dayanan

diğer kolu dünyaya ve beşere dayanan bir olgu bilimsel vasıtalarla nasıl açıklanabilir? Vecdî'ye göre, araştırmacılar; vahiy, melek vasıtasıyla Tanrı'dan gelmez aksine içsel kişiliğin insana tecelli etmesiyle meydana çıkar. Bu içsel aklın varlığını da insanın anlayamayacağını belirtmektedirler. Dolayısıyla bu cümleler teolojik anlamda birçok problemi barındırmaktadır. Bu sebeple Vecdî bu konuda eleştirilere maruz kalmıştır.

Yine Vecdî, mucize konusunun da bilimsel yolla açıklanabileceğini belirtmiştir. Dünyanın güneşin çevresinde dönmesi ve parapsikolojik (insanın sıra dışı özelliklerini ve ruhsal açıdan yeteneklerini araştıran bilim dalı) durumlarla insanın farklı mekânlara gitmesini delil olarak sunan müellifimiz mucizeyi bilimsel olarak anlaşılabilir görmektedir.

Ferid Vecdî'nin peygamberlik ve vahiyde olduğu gibi mucize konusuna da bilimsel tarzda yaklaştığını görmekteyiz. Müellifimizin bu konulara bilimsel açıdan yaklaşması, materyalizm akımının ortaya attığı şüpheleri gidermek maksatlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Vecdî, materyalizmin tesiriyle İslam dünyasına giren şüpheleri ortadan kaldırayım derken, izlediği tutum ve metottan ötürü pek çok muhafazakâr âlimler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Öyle ki Vecdî bu konulara genel-geçer bilgilerle açıklık getirmeye çalışmıştır. Fakat genel-geçer bilgilerle bu konulara açıklık getirilemeyeceği hâlihazırda ortadadır. Çünkü bilimsel veriler gün geçtikçe değişebilmektedir. Dolayısıyla Ferid Vecdî'nin bu metot ve yöntemi pek çok âlim tarafından kabul görmemiş bir durum olarak göze çarpmaktadır.

Vecdî nübüvvete dair konularda bilimsel temellendirme girişimlerinde bulunurken bu konulara dair geleneksel açıklamaları da tenkit etmiştir. Müellifimize göre İslam, akli taklit ve buna benzer bütün hususlardan arındırarak ona bağımsızlığını vermiştir. Fakat İslam, akla bu derecede önem verirken Müslümanlar, dini akla düşmanmış gibi görmüşlerdir. Dolayısıyla fikri çıkarımlarında yanlış düşmüşlerdir.

Bunlarla birlikte Vecdî medeniyet konusunu güçlü iddialarla ortaya koymaya çalışmıştır. Zira o Batı medeniyetini eleştirilere tabi tutarak en büyük medeniyetin İslam medeniyeti olduğunu dile getirmiştir. Müellifimize göre, İslam'ın gelmesi ile beraber Arap toplumunda Hz. Peygamber kısa zaman içerisinde İslam medeniyetinin temellerini atmıştır. Hz. Peygamber bu başarıyı İslam'ın getirdiği temel ilke ve prensipleri topluma aşılayarak gerçekleştirmiştir. Arap toplumu da bu ilke ve prensipleri olumlu yönde dönüt

yapmıştır. Çünkü o toplumun böyle bir İnkılabı ihtiyacı vardı. Netice itibariyle Hz. Peygamber'in bu çabası evrensel bir medeniyet ortaya çıkarmıştır.

Ferid Vecdî, İslam dininin evrensel olduğunu, insanların fitratına uygun olduğunu, herhangi bir değişim ve bozulmanın olmadığını vurgulamıştır. Ona göre, bu dinin çatısı altında bulunan toplum tek toplum ve medeniyet de tek medeniyettir. Tüm bunları topladığımızda müellifimiz teorik olarak güzel bir medeniyet portresi ortaya koymuştur. Alt yapısı güçlü olan medeniyetin pratikte de güçlü olabilmesi için Müslümanların siyasi, sosyal ve ekonomik alanda da yol kat etmeleri gerektiğini beyan etmiştir. Şayet bu gelişmeler olmadığında, bu medeniyet hayali bir medeniyetin ötesine geçemez.

Bu bağlamda Ferid Vecdî'ye güçlü eleştiri yöneltenlerden birisi de Mustafa Sabri Efendi'dir. Mustafa Sabri'nin Ferid Vecdî'yi eleştirdiği yönleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Gaybî meseleleri, “olgu” şeklinde değerlendirmesi. Yani gaybî meseleleri bilimsel temellendirme gayretine girmesi.
2. İslam âleminin metot ve yöntemlerine sırt çevirip, Batı'nın metot ve yöntemlerini kullanması. Mustafa Sabri, bu yönüyle Ferid Vecdî'ye “ dinlerini terk edip unutan gruba dâhil olmuş ve sonra da o gruptan çıkıvermiştir” ithamında bulunmuştur.
3. Mustafa Sabri Hz. Peygamber'in hayatı konusunda da Ferid Vecdî'ye eleştirilerini yöneltmiştir. Mustafa Sabri'nin eleştiri sebebi Vecdî'nin Hz. Peygamber'in dehasını O'nun peygamberliğinin önüne geçirmesidir.
4. Yine Mustafa Sabri Vecdî'ye mucizeler konusunda da tenkitlerini yöneltmiştir. Ona göre Vecdî mucize kapsamına girmeyen şeyleri mucize olarak değerlendirmiş ve gerçek mucizeleri ise mitoloji kapsamına almıştır.
5. Mustafa Sabri'ye göre, tüm bunlar toplandığında şu elde ediliyor: Vecdî olaylara bakışta nesnel olamamıştır. Batı'nın ilmini kullanayım derken tamamen o ilme kapılıp, kendi değerlerini yanlış yorumlamıştır.

Netice itibariyle Ferid Vecdî'nin kendi değerlerini savunma gayesi gayet güzel bir amaç olarak görünse de, bu amaç doğrultusunda izlediği yöntem, ortaya attığı fikir ve iddialar eleştiriye açık konumdadır. Bu sebeple de ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-Tevhîd*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1994.
- Afgâni, Cemaleddin - Abduh, Muhammed. *el-Urvetü'l-Vuska*. Kahire: Müessesetü'l-Hindavî, 2012.
- Ahmed, Feroz. *İttihad ve Terakkî*. Trc. Nuran Yavuz. 5. Baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akkâd, Muhammed. *Hz. Muhammed'in Eşsiz Dehâ ve Şahsiyeti*. Trc. M. Said Şimşek. Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1979.
- Anay, Harun. “Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine”. *Divan Dergisi* 1 (2001).
- Arıkdal, Ergün. *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989.
- Atay, Hüseyin. “Medeniyet Tarihinde Yeni Bir İslâm Medeniyeti”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3/3 (1989): 115-121.
- Atılğan, Gökhan. “Sosyalist Milliyetçilik Söylemi (Türkiye, 1961-1968): Temeller, Ayrılıklar”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 64/3 (t.y.).
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib. *et-Takrîb ve'l-İrşâd*. Abdülhamid b. Ali Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Ballıkaya, Cihan. “Pozitivizm -Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri-”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 33 (2015): 87-106.
- Bayram, İbrahim. *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Bedir, Murteza. “İslam Medeniyetinin Yitik İlim Halkası”. *Diyanet Aylık Dergi*. 302 (2016): 18-21.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.

- Beyyûmî, Muhammed Receb el-. *en-Nehdatü 'l-İslâmiyye Fî Siyeri A 'lâmiha 'l-Muasırin*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1995.
- Beyyûmî, Muhammed Receb el-. *Muhammed Ferid Vecdî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2003.
- Bombard, E. "Pozitivizm". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Murteza Korlaelçi. 1 (1983): 265-272.
- Buharî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-. *el-Câmi 'u 'l-müsnedü 'ş-şahîhu 'l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. Thk. Mustafa Tayyib el-Begâ. 6 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1987.
- Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirisi". *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/30 (2016): 391-433.
- Bulut, İsmail. *Nübüvveti Çağdaş Bir Yaklaşım -Muhammed Ferid Vecdî-*. 2. Bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Bûtî, Muhammed Said Ramazan el-. *Kübra 'l-yakiniyyati 'l-kevnîyye vücudü 'l-halik ve vazifetü 'l-mahlûk*. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1997.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Mustafa Kâmil Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Crapps, Robert W. "Psikanaliz ve Din". *Marife Dergisi*. Trc. Ali Ayten 4/1 (2004): 171-190.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *et-Ta 'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *Şerhu 'l-Mevakıf*. Trc. Ömer Türker. 1. Bs, 3 Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2015.
- Danişmend, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Deniz, Gürbüz. "İnsanî Ruh Üzerine". *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*. 37 (2018): 25-34.
- Dursun, Davut. "Cemal Abdunnâsır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 296-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Düzgüner, Sevede. "Ruh-Beden ve İnsan-Aşkın Varlık İlişkisine Yönelik Psikolojik Yaklaşımın Tarihi Serüveni". 45 (2013): 253-284.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Hakikat Nurları*. İstanbul, 1949.

- Gazzâlî, Ebû Hamîd el-. *İtikadda Orta Yol-el-İktisâd Fi'l-İ'tikâd*-. Trc. Osman Demir. 4. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Geyin, Sema. *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Görgün, Hilal. "Muhammed Hüseyin Heykel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 286-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Görgün, Hilal. "Sa'd Zağlûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Güngör, Erol. *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Hâcîrî, Muhammed Taha el-. *Muhammed Ferid Vecdî*. Kahire: Ma'hadi'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 1973.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hayâtu Muhammed*. 14. Bs. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977.
- Işık, Aydın. "Bilim ve Mucize". *Kuramer Yayınları-Din Dilinde Mucize Çalıştayı*. 2015. 287-316.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*. Trc. Kürşad Atalar. 3. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*. Trc. Rahim Acar. 6. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- İşcan, M. Zeki. "Bazı İslâm Modernistlerine Göre Kadın Hakları Konusunda Kısmi Bir Değerlendirme". *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (2001): 37-63.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Evkâf İslâmiyye Matbaası, 1339.
- Jansen, J.J.G. "Muhammad Farid Wadjdî". *The Encyclopedia Of İslâm*. Leiden: E. J. Brill, 1993.
- Kâdî Abducebbâr, Ahmed Ebû'l-Hüseyin. *el-Muğnî Fi ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*. Bilinmiyor, t.y.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Koloğlu, Orhan Ş. "Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (t.y.): 2004.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

- Kur'an-ı Kerim Meâli. Trc. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' Li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. Ed. Abdullah b. Abde'l-Muhsin et-Turkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. 11. Bs. Ankara: İsam Yayınları, 2018.
- Mertoğlu, M. Suat. "Muhammed Abdülazîm Zürkânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 579-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Meydan-Larousse. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1992.
- Mustafa Sabri, Şeyhulislam. *Dînî Müceddidler (Dinde Reformcular)*. Ed. Furkan b. Abdullah. İstanbul: İslâmî Medrese, 2018.
- Mustafa Sabri, Şeyhulislam. *Gaybın Önünde el-Kavlu'l-Fasl*. Trc. Muhammet Uysal. 1. Bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Mustafa Sabri, Şeyhulislam. *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemin ve ibadihi'l mürselîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2007.
- Mustafa Sabri, Şeyhulislam. *Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader*. Kahire: Daru'l-Besâir, 2008.
- Mustafa Sabri, Şeyhulislam. *Mısır Uleması İle İlmî Münakaşalar*. Trc. İbrahim Sabri Efendi - Osman Erdem. 2 Cilt. İstanbul: Gül Neşriyat, 2005.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nam, Mehmet. "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhulislamlardan Mustafa Sabri Efendi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23 (2010): 95-118.
- Namlı, Abdullah. "Nübüvvet Müessesesi ve Muarızların İleri Sürdüğü Bazı İtirazlar". *Tekirdağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018): 470-504.
- Nesefî, Ebu'l Muin en-. *Tabsiratü'l-Edille Fî Usul'd-Dîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-terâs, 2011.
- Nesefî, Ebül'l-Muîn en-. *Mâtürîdî Kelâmı-Bahru'l-Kelâm*-. Trc. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

- Nu'mânî, Şibli. *İlm-i Kelâm-ı Cedîd*. Trc. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî Li'Tercüme, 2012.
- Önal, Recep. "İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti Kapsamı ve Gerekliliği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2013).
- Özcan, Azmi. "Milliyetçilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 84-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özdoğan, Öznur. "Din Psikolojisi ve Manevi Değerler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15 (Şubat 2005): 159-180.
- Özdoğan, Öznur. "İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 77-102.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâm'da Yenilik Arayışları*. Ankara: İsam Yayınları, 2019.
- Özervarlı, M. Sait. "Modern Düşünce ve Kelâm İlişkisi -Bir Yöntem Arayışı-". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*. 149 (1998): 151-169.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özervarlı, M. Sait. "Osmanlıların Son Dönemindeki Batılılaşma Hareketinin İslam Düşüncesinde Yenilik Çabalarına Tesiri". *İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi*. 2001. 663-673.
- Özervarlı, M. Sait. "Reşîd Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özgök, Ayşegül. "Hipnoz ve Anestezi". *Anestezi Dergisi* 21/1 (2013).
- Özvarinli, Ahmet. *Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvet Anlayışı*. Doktora, Erciyes Üniversitesi, 2016.
- Pehlivan, Bayram. "Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1-EK: 222-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Rahman, Fazlur. *İslam*. Trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. 12. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Rıza, Muhammed Reşid. *el-Vahyu'l-Muhammedî*. 3. Bs. Beyrut: Müessesetü İzzedîn, 1406.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. Ed. Ali b. Âşûr Ebû Muhammed. Beyrut: Daru İhyau't-Türasî'l-Arabî, 2002.

- Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. Trc. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1990.
- Sunar, Cavit. "Madde ve Ruh Hakkında Birkaç Söz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 21-52.
- Şamsutdinov, A. M. *Mondros'tan Lozan'a Türkiyr Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*. Trc. Ataol Behramoğlu. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Şeriatî, Ali. *Medeniyet Tarihi-I*. Trc. Ejder Okumuş. 4. Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kurân*. Ed. Dr. Abdullah b. Abde'l-Muhsin et-Turkî. Kahire: Dârun Hacer, 2001.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer et-. *Şerhü'l-Mekâsîd*. 5 Cilt. Beyrut: Alimu'l-Kutub, 1998.
- Topaloğlu, Aydın. "Materyalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 137-140. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Âmme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*. İstanbul: Bilinmiyor, 1948.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Hürriyetin İlanı*. İstanbul: Yenigün Haber Yayıncılık, 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. 2. Baskı. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Der Yayınları, 2015.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Uyanık, Mevlüt. "Yitik Medeniyetimizin İzlerini Takip Ederek Yeniden Diriltmek". *Diyanet Aylık Dergi*. 302 (2016): 27-29.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *Alâ İtlâli'l-Mezhebi'l-Mâddî*. Kahire: Dâiratü'l-Maarif, 1931.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *Dâ'iretü'l-Maârifî'l-Karnî'l-İşrîn*. 3. Bs, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1971.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *el-İslâm Dînun Âmmun Hâlidun*. Dâ'iretü Maârifî'l-Karnî'l-İşrîn, 1932.

- Vecdî, Muhammed Ferid. *el-İslâm Fî Asri'l-İlim*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *el-Medeniyye ve'l-İslâm*. Ed. Muhammed Ali Kamil. Mısır: Dâru't-Terakkî, 1901.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *el-Mushafu'l-Müfesser*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1953.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *es-Sîretü'l-Muhammediyye Tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniyye, 1993.
- Vecdî, Muhammed Ferid. *Min Meâlimi'l-İslâmiyye*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniyye, 1994.
- Vecdî, Muhammed Ferid. “Sefîrû'l-İslâm Îlâ Sâ'iri'l-Akvâm”. *Sırât-ı Müstakîm Dergisi*. Trc. Hüsnüzâde Ahmet Cemal 1/17-19,22-24 (1324).
- Yavuz, Kerim. *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Yavuz, Salih Sabri. *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. 1. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ferid Vecdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 393-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Hazm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 56-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 350-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Ferhat. “Zeki Mübarek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 216-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yurdagür, Metin. “İslam Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13-14-15 (1997): 302-312.
- Zavalsız, Halit. “Abbas Mahmûd Akkâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Zimbardo, Richard J. Gerrig Philip G. *Psikoloji ve Yaşam-Psikolojiye Giriş (Psychology and Life)*. Trc. Gamze Sart. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Yakup ÇALIŞKAN

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temele İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : Arapça orta, İngilizce orta

Bilimsel Faaliyetler :

İş Deneyimi

Stajlar : Milli Eğitim Bakanlığı

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim

Telefon :

e-posta Adresi :

Tarih : 02.07.2021